

Володимир В'ятрович

СТАВЛЕННЯ ОУН ДО ЄВРЕЇВ: ФОРМУВАННЯ ПОЗИЦІЙ НА ТЛІ КАТАСТРОФИ

ЗМІСТ

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	2
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	8
ФОРМУВАННЯ ПОЗИЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ ЩОДО ЄВРЕЙСТВА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	9
ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	17
ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОВОЄННІЙ ІДЕОЛОГІЇ ОУН. 1945–1950 РР.....	28
ВИСНОВКИ.....	32
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	33
ДЖЕРЕЛА.....	33
ДОДАТКИ.....	36
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І ЖИДІВСТВО	36
(Проект)	
Воля народам, Воля людині	
ЄВРЕЇ — ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ.....	42

Питання місця і ролі Організації Українських Націоналістів в українському визвольному русі досі залишається одним із найбільш дискусійним в історіографії. Важливим аспектом цієї проблеми є ставлення ОУН до євреїв, що досі не знаходило належного висвітлення в працях істориків. Пропонована увазі читачів робота є чи не першою, де головним об'єктом дослідження обрано саме формування позицій українських націоналістів щодо єврейського населення протягом 1920-1950 років. Опираючись на багатий джерельний матеріал, зокрема документи ОУН та УПА, які вперше вводяться в науковий обіг, автор переконливо спростовує численні стереотипи, що побутують як в історіографії, так і в суспільній свідомості.

Тривале бездержавне існування української нації наклало помітний відбиток не тільки на її економічне, політичне становище, ментальність та рівень розвитку культури. Воно дотепер значною мірою впливає на розвиток української історіографії. Дослідники українського минулого зосереджують свою увагу на тих моментах в історії України, що зумисне замовчувалися чи перекручувалися на догоду панівним режимам, їх зусилля спрямовані на спростування численних стереотипів, зокрема сформованих у зарубіжній історіографії. Для цього вони, очевидно, потребують введення до наукового обігу нових джерел та невідомих фактів. Напевно, саме тому на ринку історичної літератури в Україні досі виразно домінують джерельні публікації, збірники документів та мемуари. Отже, сучасна українська історіографія не стільки відповідає на актуальні питання в історичній науці, як

щойно «розчищає» численні завали на шляху до її подальшого нормального розвитку.

Все сказане вище чи не найкраще ілюструється дослідженням українсько-єврейських стосунків. Відомий український історик Ярослав Грицак зауважує з цього приводу, що «більшість історичних праць, написаних на українсько-єврейські теми, відзначаються так званим реактивним характером: вони не так відповідають на питання, які ставить логіка розвитку історичної науки, як покликані відповідати (“реагувати”) на конкретні закиди, висловлені на адресу українців». На думку іншого українського історика Ярослава Дашкевича, такий підхід до вивчення українсько-єврейських стосунків є методологічно неправильним. «Якщо будувати історичні дослідження, – пише він, – лише на захисті від справедливих, а часто й несправедливих закидів – то отримати від такого насильства над історичним матеріалом об’єктивну картину просто не можливо». Погоджуючись із цими міркуваннями, слід, проте, відзначити, що й постійне побутування в історичному дискурсі сфальшованих аргументів та зумисно сформованих стереотипів, теж не наближає до відтворення об’єктивної картини минулого. В історіографії українсько-єврейських взаємин 1920–1950 років таких аргументів, що переходять із книги в книгу без жодної верифікації, накопичилося вкрай багато. Очевидно, саме цей факт і зумовив особливий характер пропонованої роботи. Автор поставив собі за мету викрити та спростувати численні стереотипи, якими послуговуються, описуючи відносини між єврейством та українським націоналістичним рухом. Видається, що найбільш придатним для цього буде опертя на маловідомі, а то й узагалі невідомі джерела. Два найважливіших, на нашу думку, документи, що висвітлюють позицію ОУН стосовно євреїв, наведемо у повному обсязі в додатку. Перший з них – це опублікована 1930 року стаття одного з чільних діячів ОУН Миколи Сціборського, другий – написане через два десятиліття звернення до євреїв від імені українських повстанців.

Автор свідомий того, що своєрідний «реактивний» характер роботи накладає на неї певні обмеження, і все ж сподівається, що це дослідження стане важливим кроком на шляху до об’єктивного висвітлення українсько-єврейських стосунків та усунення як з історичного дискурсу, так і з суспільної свідомості цілої низки стереотипів і упереджень.

На останок, автор висловлює свою щирю подяку людям, котрі допомогли у написанні цієї роботи своїми матеріалами, порадами та зауваженнями. Насамперед це — співробітники Центру досліджень визвольного руху та Інституту українознавства. Особлива подяка Олександру Луцькому, Володимирі Муравському, Богдану Федораку.

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Історії українського та єврейського народів багато в чому схожі — їх лейтмотивом було збереження власної національної ідентичності в умовах бездержавного існування, протистояння асиміляційним зусиллям сторонніх сил, прагнення здобути державну незалежність. Здавалося б, ця схожість історичних доль обох народів мала стати запорукою взаєморозуміння між ними. Але схоже, що тільки тепер, коли між незалежними державами Україною та Ізраїлем встановлено приязні взаємостосунки, ця закономірність урешті починає спрацьовувати. Шлях до цього був дуже нелегким, часто українці та євреї у боротьбі за здійснення своїх прагнень

опинялися по різні боки барикад, історія обох народів сповнена важких моментів їх співіснування на одній території, що іноді переростало у міжнаціональну ворожнечу. Особливо цим відзначилося минуле століття, коли український і єврейський національні рухи досягли піку свого розвитку та реалізації головного завдання — тобто відновлення державної незалежності.

Вважаємо, що саме тепер найкраща нагода для істориків розібратися зі складним минулим обох народів, проаналізувати джерела конфліктних ситуацій у їхньому співіснуванні, аби вони знову не стали дестабілізуючим чинником в українсько-єврейських взаєминах. Щодо цього єврейські історики, порівняно з українськими, у виграшному становищі. Адже вже понад півстолітнє існування незалежної держави Ізраїль сприяло інтенсифікації досліджень як історії єврейського народу, так і його відносин з іншими народами.

В Україні натомість сім десятиліть радянського панування, по суті, зупинили незалежні історичні дослідження, перетворивши історію на прислужницю панівної комуністичної ідеології. Наслідки втручання комуністичного режиму в працю дослідників помітні й зараз, на 15-му році існування незалежної української держави: над історією українського визвольного руху, діяльністю його структур досі тяжіють ідеологічні стереотипи радянської доби.

В оцінці діяльності однієї з провідних структур українського визвольного руху минулого століття – Організації Українських Націоналістів – та її місця в історії щойно почалися якісні зміни. За останні п'ять років дедалі більше з'являється серйозних аналітичних робіт, опертих на багату джерельну базу, робіт, які намагаються представити діяльність цієї організації в загальному контексті розвитку українського визвольного руху чи навіть відобразити її в ширших рамках європейської історії минулого століття.

Проте надалі публікуються й іншого типу праці, головним завданням яких є «викриття злочинної суті ОУН-УПА». Більшість із них так і не вийшли за рамки, визначені свого часу радянською цензурою, і за своїм стилем дуже нагадують популярні в часи існування СРСР антинаціоналістичні памфлети. Головним мотивом таких праць є доведення тотожності українського націоналізму та фашизму, колаборації українських націоналістів із нацистами. Найкращою ілюстрацією цих тез, на думку таких дослідників, мало б стати доведення антисемітизму ідеології ОУН та участі її членів в організованому нацистами Голокості.

Сьогодні такі роботи виходять в основному з-під пера колишніх комуністичних діячів, які, вочевидь, уже не здатні перелаштуватися в інший формат, ніж «совпроп». Але, як не дивно, підхопити і розвинути розроблені радянською пропагандою тези взялися й науковці з солідних наукових центрів за кордоном. Принаймні таке враження складається після прочитання статті Марка Царинника та Карела Беркгофа. Показово, що головна теза їхнього дослідження про антисемітизм в ідеології ОУН базується на тому ж документі, що й роботи радянських пропагандистів. Публікація викликала досить жваве обговорення, в ході якого аргументовано поставлено під сумнів автентичність т. зв. «життєпису Стецька», що служив основою для «викриття справжнього ставлення ОУН до євреїв». Проте К. Беркгоф і М. Царинник, схоже, цілковито проігнорували ці зауваги, й надалі покликаючись у своїх працях на цей матеріал як на автентичне джерело.

Ми звернули особливу увагу на цю публікацію з огляду на те, що вона, принаймні судячи з назви, претендує на висвітлення позиції ОУН щодо єврейського питання.

Проте вузька джерельна база (як уже вказувалося, головним аргументом тут є, по суті, єдиний документ сумнівного походження) та завужений хронологічний підхід (автори не виправдано зосередилися виключно на 1941 році) не дали можливості реалізувати поставлене завдання.

Зрозуміло, що сучасна історіографія питання відносин між ОУН та євреями не обмежується працями К. Беркгофа і М. Царинника. Частково цієї тематики торкалися роботи українських діаспорних істориків діаспори, що розглядали її в загальній перспективі українсько-єврейських відносин. Так, Іван Лисяк-Рудницький, характеризуючи ці відносини в міжвоєнний період у Західній Україні, вказує, що «український інтегральний націоналізм, на відміну від німецького нацизму чи польського клерикального націоналізму, ніколи не робив першорядною метою антисемітизму; своїм основним ворогом він уважав Росію та Польщу. Однак націоналістичні заяви й публікації рясніли згадками про євреїв і антисемітськими шпильками». Цю ж тезу автор розвиває в іншому дослідженні, присвяченому українському націоналістичному рухові.

Найкращим дослідженням з цієї теми української діаспорної історіографії є стаття Тараса Гунчака «Українсько-єврейські відносини під час радянської та нацистської окупацій». Автор використав широкий масив джерел (українських та німецьких документів), простежив еволюцію ідеологічних засад ОУН, зачепив такі дразливі проблеми як коріння стереотипу «жидо-більшовизму», колаборація українців із нацистським режимом, участь українців у порятунку євреїв, участь євреїв в українському визвольному русі.

В Україні дослідження означеної теми почалося щойно з падінням радянського режиму. Проте на сьогодні історіографія питання вже представлена деякими ґрунтовними роботами. Передовсім хотілося б відзначити дослідження Жанни Ковби «Людяність у безодні пекла». Робота не зосереджується на взаєминах *ОУН – єврейське населення*, але вони періодично потрапляють у фокус уваги авторки, яка намагається якомога цілісніше відтворити картину українсько-єврейського співжиття. Ж. Ковба використала надзвичайно різноманітні джерела для своєї роботи – українські, єврейські, польські, німецькі документи, спогади, періодику. Вона зуміла досить чітко змалювати реалії міжвоєнного життя в Галичині, особливості окупаційного режиму, поведінку представників різних соціальних верств та національностей в екстремальних умовах.

Водночас, слід відзначити, що в оцінці ставлення організованого націоналістичного руху до єврейської меншини Ж. Ковба часом суперечить собі. З одного боку, вона слушно зауважує, що «якоїсь чіткої позиції щодо євреїв у Галичині ОУН(б) не мала», а з іншого — зазначає, що часом рядові оунівці рятували євреїв у супереччя рішенням керівництва. «В умовах боротьби з німцями і зі зростаючими силами радянського опору, – вказує вона, – соціальні, політичні стереотипи проводу ОУН(б) вступили у гострі протиріччя з прадідами виробленою мораллю, ментальністю». Це абсолютно не аргументоване твердження, схоже, є лиш відголоском раніше популярних в історіографії стереотипів про «людиноненависницьку ідеологію ОУН». Так само недоречним виглядає закид Ж. Ковби відомому українському дослідникові Володимиру Косику: «На сторінках цінної праці В. Косика “Україна і Німеччина у другій світовій війні”, – пише вона, – знаходимо тексти німецьких донесень про український рух опору, де йдеться про плакати, листівки ОУН з гаслами “Геть німецьку адміністрацію! Ми хочемо вільної

України без німців, поляків, без росіян”, “Україна для українців”. У спогадах, публікаціях фігурують й гасла “Ляхів – за Сян, Москалів – до ями, Жидів – на гак!” Виникає питання, невже не писалося про це в німецьких донесеннях?». Очевидно, авторці для того, аби звинувачувати В. Косика у бажанні приховати якісь документи, слід було самій вказати, де саме вони зберігаються, а не обмежуватися риторичними запитаннями.

Іншою дуже цікавою роботою про українсько-єврейські стосунки є монографія Максима Гона «Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі». Автор ставить собі за мету проаналізувати відносини між обома народами у міжвоєнний період, при цьому він розглядає їх у різних площинах: економічній, політичній, соціальній. Окремий розділ праці присвячено стосункам між євреями та українськими націоналістами. На відміну від багатьох авторів, які, аби довести апріорі притаманний українському націоналізмові антисемітизм, говорять про антиєврейські акції ОУН у 30-ті роки, М. Гон вказує, що націоналісти ніколи не вбачали в євреях головних ворогів. Водночас, він не заперечує конфлікту між цими силами. «Наступ ОУН супроти євреїв, – пише дослідник, – розгортався здебільшого в двох формах: пропагандистській та безпосередньо психологічного чи фізичного тиску. Перша виходила з переконання про ворожість євреїв щодо української національної справи, обвинувачень в їхніх огульних симпатіях до комуністичної ідеології. Це призвело до деперсоніфікації єврейської нації та, як результат, зведення монохромно-негативного її образу».

Тема відносин українських націоналістів та євреїв розглядається частково й у публікованих Українським центром вивчення Голокосту бюлетенях «Голокост і сучасність». У 7-му номері надруковано скорочену версію вже згадуваної статті К. Беркгофа і М. Царинника. В 11-му з’явилася публікація директора цього центру Анатолія Подольського «Проблема колаборації в добу Голокосту на теренах України та Латвії: спроба компаративного підходу». Автор стверджує, що «в програмних документах ОУН антисемітизм посів одне з провідних місць». Далі наводить фрагмент рішень Другого великого збору із означенням євреїв як опори більшовицького режиму, називаючи ці рішення фактичною легітимізацією антиєврейської боротьби, яку ОУН, на його думку, розгорнула в кінці червня–на початку липня 1941 року. У цьому ж номері бюлетеня надруковано статтю Олександра Круглова «Львів, липень 1941 року: початок винищення». Її автор наводить не підтверджені жодними джерелами відомості про те, що організована ОУН міліція розпочала арешти та мордування євреїв із відходом радянських військ. О. Круглов вказує на участь бійців «Нахтігалю» у винищенні євреїв. Роман Шухевич, на його думку, не зумів або не захотів стримати своїх вояків, керуючись почуттями особистої помсти за вбитого в тюрмі брата. Жодного з цих закидів у бік ОУН автор не обґрунтовує документально.

Ставлення ОУН до євреїв у роки німецької окупації розглядає в статті «Українці в антиєврейських акціях у Другій світовій війні» відомий український історик Ярослав Грицак. Тут автор не використав широкого масиву джерел, обмежившись невеликою кількістю англомовної літератури з цієї теми. Аналізуючи постанови Другого великого збору ОУН, Я. Грицак відзначає, що хоч у них і містився пункт із засудженням антиєврейських погромів, проте ці постанови по суті містили прихований антисемітизм. Далі автор не розвиває цієї тези, а лише наводить полярні думки: польських істориків, що звинувачують оунівців у співпраці з айнзатцгрупами, та інших західних істориків, які звертають увагу на німецькі повідомлення про порятунок

бандерівцями євреїв. Своє ж ставлення до позиції ОУН щодо єврейського питання автор виливає у докір націоналістам, які не спромоглися на політичні заяви проти організованого німцями Голокосту. «Потрібні були політичні заяви, які б чітко відображали позицію всієї організації щодо винищення євреїв [...] Однак націоналістичне підпілля за весь час німецької окупації не видало жодного політичного документу, що засуджував би винищення єврейського населення». Далі автор наводить неперевірене свідчення про те, що ніби після переобрання керівництва повстанського руху Роман Шухевич видав наказ не брати участі в антиєврейських акціях. Свідчення справді дуже сумнівне, адже жодної потреби в такому наказі не було, оскільки для оунівців чинними залишалися рішення Другого великого збору та Другої конференції ОУН, які чітко забороняли участь у таких акціях. Я. Грицак також вказує, що в рішеннях Третього надзвичайного великого збору ОУН від серпня 1943 року вже не фігурував термін «жидокомуна», але «ця зміна сталася надто пізно: на Західній Україні після ліквідації гет майже “не фігурували” самі євреї». З цього приводу хотілося б зазначити, що, по-перше, цей термін зник з офіційного вжитку раніше (ще в 1942 році – про що йтиметься далі), по-друге, ця теза вказує некомпетентність автора в хронології українського визвольного руху в роки Другої світової війни. Адже згадуваний вище міфічний наказ Шухевича, згідно з цією логікою, був іще недоречніший – той очолив повстанський рух у листопаді 1943 року. Тому твердження про нібито існування цього наказу, на нашу думку, має на меті підтвердити міф про участь українських націоналістів в антиєврейських акціях у 1941–1943 роках.

Відносини українського визвольного руху та євреїв розглядають деякі автори в загальних роботах з історії УПА. Юрій Киричук у книжці «Український національний рух 40–50 років XX століття: ідеологія та практика» солідаризується з Я. Грицаком, вважаючи, що українське підпілля повинно було публічно засудити німецьку політику щодо євреїв. Іншу думку висловлює Анатолій Русначенко — він наголошує, що з боку українського руху не було жодних наказів чи розпоряджень щодо знищення євреїв. Націоналістам, вважає історик, можна закинути те, що вони не виступили проти єврейського геноциду, але з іншого боку, «загалом євреї як спільнота [...] не виявили бажання співпрацювати з українським визвольним рухом. Співпраця зі структурами була тільки на рівні окремих осіб чи груп осіб».

Чи не найретельніше розглядає проблему польський історик Гжегож Мотика у праці «Український партизанський рух», який присвятив їй окремий розділ «Українська Повстанська Армія і євреї». На відміну від багатьох інших польських істориків він наголошує на важливості відділити проблему ставлення ОУН до євреїв від проблеми участі української поліції в антиєврейських акціях. «Діяльність поліції, — пише він, — не обтяжує безпосередньо ОУН(б) і УПА. Можна, натомість, закинути цій організації, що не пробувала вплинути на своїх членів, які діяли в поліції». Г. Мотика також вказує на ймовірність того, що частина грошей та коштовностей, відібраних поліцаями від євреїв, поповнила каси підпілля. Очевидно, це припущення автора потребує опертя на документальні аргументи, але їх у книзі не знаходимо. Так само абсолютно не обґрунтованими виглядають припущення Г. Мотики про те, що від рук українських повстанців загинули одна-дві тисячі євреїв. Автор ніде не наводить методології, за якою здійснювалися підрахунки, лише вказує, що його цифра частково базується на даних, які зібрали Єва та Владислав Семашки і достовірність яких є сумнівною. У висновках розділу Г. Мотика вказує, що ОУН та УПА не вважали євреїв

співгромадянами майбутньої української держави, вбачаючи в них потенційних ворогів.

Частково теми відносин ОУН та євреїв торкається Іван Патриляк у монографії «Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках». На багатому архівному матеріалі автор спростовує поширені міфи про участь українського батальйону «Нахті-галь» у антиєврейських та антипольських акціях у кінці червня – на початку липня 1941 року. Проте він не виправдано часто вдається до методу історичного моделювання. Зокрема, кількаразово наголошує, що «теоретично» бійці батальйону могли бути учасниками цих акцій. Таке твердження впливає, на його погляд, із того, що «в 1941 році бійці ОУН мали достатньо ідеологічно-світоглядних підстав для участі в знищенні польської інтелігенції та євреїв». Наведена теза дивує, позаяк автор не намагається її проілюструвати положеннями націоналістичної ідеології, більш того, сам зазначає, що не буде заглиблюватися «в непрохідні нетрі ідеологічного підґрунтя діяльності ОУН(б)».

Масштабним дослідженням трагедії єврейського народу напередодні та в роки Другої світової війни є монографія Якова Хонігсмана «Катастрофа єврейства Західної України. Євреї Східної Гадичини, Західної Волині, Буковини й Закарпаття в 1933–1945 рр.». На сторінках книги автор торкається ставлення ОУН до євреїв. Проте, на жаль, у відтворенні цієї позиції він користувався джерелами дуже далекими від об'єктивного підходу, а саме: книгами В. Поліщука, В. Масловського, публікаціями радянського періоду. Відповідно, упередженість до ОУН цитованих Я. Хонігсманом авторів перелилась у його книгу. Так, до прикладу, не вважаючи за потрібне аргументувати свою думку, він безапеляційно стверджує: «На вкрай юдофобських позиціях залишалась виникла в 1929 р. Організація Українських Націоналістів». Далі автор намагається довести участь членів цієї організації в Голокості. При цьому він доволі поводитися з історичними джерелами та фактами. Так, для прикладу, цитуючи рішення Другого великого збору ОУН про єврейське питання, він подає лише його фрагмент, у якому євреїв називають опорою більшовицького режиму, натомість навіть не згадує наступного речення цієї постанови, де засуджуються антиєврейські акції. Описуючи масові страти, здійснені НКВД в тюрмах Західної України, та страти представників єврейської і польської інтелігенції в перші дні німецької окупації, автор зводить ці дві різні події в одну, очевидно, аби посилити емоційне сприйняття. «Ідеологи ОУН, – пише він, – сприйняли фальшиву, абсурдну ідею гітлерівського “Mein Kampf” про те, що єврейство ніби тотожне світовому комунізму, а радянська держава є спробою встановити світове панування євреїв». Опираючись на спогади діячів ОУН, Я. Хонігсман говорить про співпрацю ОУН із Німеччиною, проте для нього цей факт тотожний участі націоналістів у винищенні євреїв. Завершальний розділ книги присвячено участі євреїв у русі опору, але автор обмежується їх участю в комуністичному антинімецькому підпіллі. Жодним словом не згадано про діяльність євреїв у рамках націоналістичного руху спротиву, їх боротьбі в Українській Повстанській Армії.

Темі діяльності євреїв у лавах УПА присвячено невелике дослідження Олександра Гогуна та Олександра Вовка «Євреї в боротьбі за незалежну Україну». Автори наводять у публікації багато маловідомих фактів, називають прізвища євреїв — учасників повстанського руху. Проте жанр дослідження – публіцистична стаття – не дав можливості розвинути проблему ґрунтовно.

Книга єврейського історика й архівіста Михайла Міцеля «Євреї України в 1943–

1953: нариси документованої історії» хронологічно охоплює період найбільшого розвитку українського визвольного руху у формі збройної боротьби ОУН та УПА. Однак її автор згадує про діяльність цих структур лише в передмові, описуючи загальну ситуацію в Україні того часу. Основну увагу в книзі зосереджено на діяльності офіційної радянської влади стосовно єврейського населення, ставлення до нього націоналістичного підпілля взагалі не знайшло відображення на її сторінках.

Оригінальною працею є дослідження іншого єврейського історика Шимона Редліха «Разом і нарізно в Бережанах». Ця книга — синтез особистих спогадів автора, мемуарів його сучасників та власне аналітичного дослідження. Ш. Редліх намагається відтворити ситуацію в конкретному галицькому містечку крізь призму взаємовідносин євреїв, українців та поляків та на фоні загальної суспільно-політичної ситуації в Україні. Незважаючи на намагання автора подати об'єктивну картину минулого, у його ставленні до українського визвольного руху проступає яскраве упередження. У характеристиці жорстокого післявоєнного протистояння українських повстанців та радянського режиму він наголошує, що «особливо безжальні і жахливі акти насильства здійснювало українське підпілля. В інструкціях УПА йшлося про точні процедури страт. Знуцання над трупами було звичайною практикою». Навіть не беручи до уваги абсурдність твердження про існування такої інструкції, важко погодитися з тим, що повстанські акції були жорстокішими порівняно з пацифікаційними заходами каральних органів СРСР. В оцінці ставлення націоналістичного підпілля до євреїв Редліх теж украй категоричний: «Українське націоналістичне підпілля, УПА, — пише він, — було виразно антисемітським. Українські націоналістичні організації в довоєнні роки зазнали впливу фашистської і нацистської ідеології. В перший рік німецької окупації антисемітська пропаганда і ворожа поведінка стосовно євреїв були звичайним явищем в українському підпіллі». При цьому автор не обґрунтовує цю тезу, очевидно, вважаючи її беззаперечною.

Схожою на книгу Ш. Редліха за композицією є робота українського дослідника Євгена Наконечного «Шоа у Львові» — тут теж особисті спогади та переживання автора тісно переплетені з його інтерпретацією історичних фактів. Торкаючись позиції ОУН щодо єврейського питання, автор аналізує постанову Другого великого збору ОУН і зазначає: «З наведеної постанови чітко і ясно випливає, що ОУН завбачливо виступила проти єврейських погромів. Постанова виразно застерігала не ототожнювати антисоветизм і антисемітизм».

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Отже, як бачимо з наведеного вище короткого огляду історіографії, незважаючи на часткове висвітлення теми ставлення націоналістичного підпілля до євреїв, мусимо констатувати, що вона ще недостатньо вивчена. Однією з причин такого стану є, очевидно, гострота проблематики, котру деякі науковці намагаються оминати. Не менш важлива причина — брак джерел. По-перше, підпільні структури ОУН та УПА справді залишили обмежену кількість документів про свою діяльність; по-друге, серед наявних матеріалів дуже небагато таких, що висвітлюють позицію визвольного руху щодо євреїв, — тим не менше, ми вважаємо за можливе, опираючись на доступні джерела, відтворити її. Позаяк мова йтиме про офіційну позицію ОУН, до уваги братимуться насамперед постанови зборів та конференцій, що її висвітлювали, публіковані від імені організації звернення, статті у виданнях націоналістичного руху

(пердовсім у його офіціозах «Сурма», «Розбудова нації», «Ідея і Чин»). Останній із названих журналів свого часу було опубліковано в 24-му томі серії «Літопис УПА»; повні зібрання газети «Сурма» та журналу «Розбудова нації» у формі сканкопій удоступнені на офіційному сайті Центру досліджень визвольного руху. Рішення зборів та конференцій ОУН 1920–1940-х років опубліковано в серії «Бібліотека українського підпільника». Важливі документи, які висвітлюють ставлення ОУН до євреїв, опубліковані у фундаментальному збірнику «Українське державотворення». Маловідомі матеріали до цієї проблеми подає як додатки до своєї монографії І. Патриляк.

Серед використаних у цій роботі джерел частина вводиться в науковий обіг уперше. Це, зокрема, документ «Матеріали до дискусії над програмою ОУН». Він походить із групи матеріалів, які висвітлюють зв'язки крайової ОУН із керівництвом її Закордонних частин. Документ складений із двох листів діячів націоналістичного руху двох поколінь – Дмитра Донцова та Йосипа Позичанюка; він призначався для ознайомлення членам ОУН і містив позначку «Поширенню не підлягає». Листування між обома діячами закінчилося не пізніше грудня 1944 року, коли Й. Позичанюк загинув у бою з НКВД. Проте сам документ складений дещо пізніше, як свідчить рукописне датування на ньому (весною 1945 року). Для нашого дослідження він винятково важливий, оскільки в ньому в гострій дискусійній формі обговорюються особливості ставлення ОУН до євреїв.

Значну увагу питанню антисемітизму й ідеології ОУН приділив один із провідних публіцистів підпілля Ярослав Старух у роботі «До братніх чеського і словацького народів», яка була своєрідним конденсатом головних положень українського визвольного руху.

Найцікавішим джерелом, використаним для написання цієї роботи, є звернення «Євреї – громадяни України». Документ датований березнем 1950 року, і під текстом немає авторського підпису. Цікаво, що він містить напис «Проект» і, ймовірно, не був розтиражований. Судячи з того, що зараз він зберігається в архіві Служби Безпеки України серед конфіскованих повстанських документів, проект звернення потрапив до рук МГБ. Ймовірним автором документа є Осип Дяків–«Горновий», один із провідних публіцистів та ідеологів ОУН. Він загинув у листопаді 1950 року, тож саме тоді звернення могло потрапити до рук радянських органів.

Допоміжними джерелами для дослідження стали німецькі, радянські документи, спогади учасників визвольного руху, зокрема опубліковані у фундаментальному джерельному збірнику «Літопис УПА».

ФОРМУВАННЯ ПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ ЩОДО ЄВРЕЙСТВА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу відносин українських націоналістів та євреїв, слід наголосити на важливому моменті. Автор цього дослідження спирається на тезу про динамічний розвиток ідеології ОУН протягом 1920–1950 років, тому й ставлення українських націоналістів до євреїв розглядатиметься у контексті такого розвитку, а не як раз і назавжди сформований постулат. Період, про який тут іде мова, характеризується надзвичайною динамікою розвитку суспільних, політичних та економічних відносин як у світі, так і в Україні. Тому, не беручи до уваги цю динаміку, неможливо правильно зрозуміти процес формування позиції ОУН щодо

євреїв.

На українсько-єврейські стосунки в 1920–19-50 роках впливали не тільки тогочасні суспільно-політичні умови. Значну роль відігравали й стереотипи, утверджені протягом століть спільного існування обох народів. При цьому, на жаль, більшу вагу у формуванні цих стереотипів мали не тривалі періоди їх мирного співіснування, а радше драматичні епізоди конфліктів між ними. Українець для єврея значною мірою асоціювався з антисемітом, погромником, національні герої українців Хмельницький, Гонта, Залізняк, Петлюра були чи не найбільшими антигероями єврейської історії. З іншого боку, для українців образ єврея був нерозривно пов'язаний із національним та соціальним гнобленням, а після встановлення радянської влади – ще й з кривавими репресіями ЧК. Історичні факти, які говорили про спільну боротьбу українців і євреїв — от-як, до прикладу, існування єврейського куреня в складі Української галицької армії, чи толерантна політика Центральної ради щодо єврейської меншини, якій було надано персонально-культурну автономію в рамках української держави, — на жаль, не стали основою для формування нової суспільної опінії. Тому можна констатувати, що на момент створення організованого націоналістичного руху українсько-єврейські відносини вже, по суті, перебували у стадії чергового загострення конфлікту.

Протягом міжвоєнного періоду взаємне нерозуміння і відчуженість обох народів лише поглиблювалися. Конфлікт розвивався як протистояння у різних площинах: національній (українець–єврей); релігійній (християнин–юдей); соціальній (в переважній більшості українці були пригноблені – євреї належали до вищих верств суспільства; українці-селяни – євреї-городяни); політичній (серед українців панували антипольські та антирадянські настрої, значну підтримку мали націоналістичні організації – євреї були лояльні до Польської держави, значний відсоток серед них становили симпатизи та члени комуністичних організацій); економічній (розвинена в міжвоєнний період українська кооперація протистояла традиційній єврейській монополії на торгівлю). Відповідно, посилена динаміка модернізації української нації в міжвоєнний період, яка виявлялася в її боротьбі за оволодіння певними сферами економіки, політизації та урбанізації українства, виконувала, по суті, роль каталізатора українсько-єврейського конфлікту. Цікаво, що цю проблему так само розуміли й окремі діячі та публіцисти націоналістичного руху ще в кінці 1920-х років. «Останнє десятиліття нашої історії та сучасність, – писав у журналі «Національна думка» Степан Нижанківський, – зробили з жидівської справи на Україні вже дійсно питання дня. Жид, цей визискувач затурканого донедавна українського селянина, був в короткі часи поставлений перед факт, якого він не сподівався і який цілком не був йому до вподоби: зріст національної свідомості та змагання до державної самостійності українського народу. Це загрожувало жидам підризом їхньої господарської могутності в першу чергу через зріст українського суперництва, а відтак через відірвання України від Московщини звуженням області їхньої господарської діяльності».

Отже, такими були умови, в яких свою позицію щодо єврейського питання належало сформулювати новому українському політичному явищу – українському націоналізмові. Очевидно, ця позиція формувалася як колективна, адже й Українська Військова Організація, і Організація Українських Націоналістів були належно структуровані, мали відповідні керівні органи, що, власне, й були вповноважені представляти їхні погляди. Проте в обох формаціях надзвичайно велику роль

відіграла позиція людини, що їх очолювала, – Євгена Коновальця. Його авторитет як творця і провідника УВО та ОУН був беззаперечний у націоналістичному середовищі, тому цікавим є його особисте ставлення до євреїв. На жаль, якихось розгорнутих міркувань Коновальця на тему українсько-єврейських відносин у нас немає – він узагалі залишив невелику кількість власних творів. Проте в одному з них – спогадах про участь у революції, написаних у 1928 році, – він подає свої враження від картини побаченого у Проскуріві погрому. «У Проскуріві Січові Стрільці стрінулися віч-у-віч із жахливим явищем жидівських погромів. Ми прийшли до Проскурова саме яких три дні після dokonаної там різні. З приходом я доручив сот. Бісикові перевести слідство. Спільно з призначеним командантом міста, сот. Г. Гладким, вдалося було сот. Бісикові зібрати дуже широкий матеріал щодо причин погрому, головних винуватців і виконавців, самого перебігу погрому та втрат, нанесених містові й жидовському населенню». Отже, чітко бачимо позицію Є. Коновальця, який розцінював погром як злочин і намагався навіть провести його розслідування. В іншому місці він говорить про погроми як провокацію та дестабілізаційний засіб, який використовували вороги української державності в боротьбі проти української влади.

При аналізі матеріалів ОУН, що стосуються єврейського питання, слід наголосити на тому, що в них, як і взагалі в українській публіцистиці та літературі того часу, на означення євреїв вживався винятково етнонім «жид». Він не мав жодного образливого чи негативного відтінка. Щойно від 1939 року під тиском радянської пропаганди поступово відбулася заміна цього слова на слово «єврей». До того ж, досі не можна говорити про остаточність цієї заміни. Слово «жид» цілковито зникло як літературне, проте його досі часом використовують представники старшого покоління, не вкладаючи в нього жодного негативного змісту. Вважаємо за потрібне зробити це уточнення, аби наведені цитати з текстів 1930–1940-х років не вражали необізнаного читача і не створювали хибного образу авторів цих текстів.

В офіційних документах та публікаціях ОУН міжвоєнного періоду єврейське питання було висвітлене досить скупо. Йому присвячено, по суті, лише дві концептуальні статті та кілька заміток на сторінках офіційних організації «Сурма» та «Розбудова нації», окрему статтю в двох числах, подала «Національна думка», орган Групи української національної молоді, яка в 1929 році стала інтегральною частиною ОУН. У другому з цих видань у кількох номерах друкувалося доволі широке історичне дослідження проф. О. Мицюка «Аграризація жидівства України». Проте ця робота не висловлювала якоїсь політичної позиції, не містила концептуальних узагальнень щодо наявних українсько-єврейських взаємин та перспектив їх розвитку. Автор ставив собі за мету лише висвітлити роль євреїв у економіці України XVI–XX століть.

Недостатність висвітлення єврейського питання визнавали й самі українські націоналісти. «Жидівська справа становить одну з найважчих проблем в українській політиці, – читаємо в одній зі статей у «Розбудові нації». – На жаль, ні українська публіцистика, ні українська активна політика не звертають уваги на ту проблему». Цю ж думку продовжує один із провідних ідеологів ОУН міжвоєнного періоду Микола Сціборський, вказуючи на брак уваги до цього питання в програмних документах організації: «Треба признати, що й Конгрес Українських Націоналістів, приймаючи засадничу плятформу своєї політики й тактики, з невеликою увагою спинився над згаданою проблемою [...] Над жидівським питанням Конгрес спеціально не спинявся і не виніс ніяких конкретних постанов». На його думку, це мало стати одним із важливіших завдань наступного збору націоналістів. С. Нижанківський вважає

причиною нерозпрацьованості питання українсько-єврейських відносин їхню гостроту на тодішній момент. «Зараз, – пише він, – відношення між нами і українським жидівством (у змислі територіальнім) дуже напружені, тому кожен, що займається сим питанням, ходить між двома підозріннями, а то зрадника власного народу з одного, а антисеміта-погромщика з другого боку».

Однією з перших відкритих заяв організованого націоналістичного руху у єврейському питанні була замітка в офіційній УВО «Сурма» за 1927 рік. Важливість цієї публікації не тільки в тому, що вона була першою, але й у тому, що вона дуже чітко окреслює позицію націоналістичного руху в цьому питанні й розбиває численні звинувачення в антисемітизмі. «Не є нашою метою ширити антисемітизм, – читаємо тут, – не було в нас двох категорій горожан і ми не хочемо ніколи творити такого розділу: ми будемо вважати жидів як рівних нам горожан, оскільки вони будуть сповнювати свої горожанські обов'язки. “Рівні права, але й рівні обов'язки” – буде нашим кличем».

Тоді ж, у 1927 році, в журналі «Національна думка» з'явилася стаття С. Нижанківського «Ми і жиди». Як і попередня публікація, вона була реакцією на гучний процес над убивцею С. Петлюри. Проте стаття С. Нижанківського значно гостріша, переповнена докорами євреям, які, на думку автора, постійно допомагали українським окупантам. Зважаючи на це, він зазначає: «Ніякий нарід на світі не має таких великих і численних причин до антисемітизму як український». Дещо нижче він розшифровує своє розуміння терміна «антисемітизм»: «Ми маємо право, повинні і мусимо бути антисемітами, але після цих засад і так само, як ми є ворогами Москалів, Ляхів, та Румунів і так довго, як довго жиди до наших стремлінь не поставляться принайменше лояльно, будучи свідомими меж, які їхньому становищу зачеркує право гостинности, з якого вони користують тепер ще із за слабости, але пізніше з ласки господаря цієї землі, українського народу». Тобто, як бачимо, мова не йде про класичне розуміння антисемітизму, яке, до прикладу, подає «Мала енциклопедія етнодержавознавства»: «Антисемітизм (юдофобство, юдофобія) – одна із форм національної та релігійної нетерпимості, що виражається у ворожому ставленні до євреїв, штучно утворювана національна ненависть до них, що розпалюється на догоду та в інтересах реакційних сил в суспільстві. Антисемітизм – це сегрегація і дискримінація євреїв за релігійними, національними, расовими та іншими мотивами, що нерідко майже сягає геноциду – фізичного та духовного». Вороже ставлення до євреїв у С. Нижанківського чітко узалежнюється від їхньої позиції стосовно визвольної боротьби українців, саме тому євреїв поставлено в один ряд із націями, які були окупантами українських земель: поляками, росіянами, румунами. Це він врешті-решт підтверджує у своїх висновках, які, незважаючи на загальний гострий стиль статті, є доволі конструктивними. Щодо майбутнього українсько-єврейських стосунків, він вказує на можливість їх нормального розвитку, але лише за однієї умови: «В першу чергу треба їм (євреям. – В. В.) вже зараз зрозуміти, згідно відчувати, що всебічне усамотійнювання українського народу все більше стає дійсністю. Проти цієї епохальної події жиди мусять зайняти становище лояльної національної меншини на рівні з іншими меншинами».

У статті «Жида, сїонїзм і Україна», надрукованій у «Розбудові нації» і підписаній Ю. Миланічем, автор наголошує, що єврейське питання стало вкрай актуальним у Східній Європі саме після Першої світової війни. Адже за результатами цієї війни розвалилися наднаціональні імперії і на їх місці постали національні держави, в яких

становище єврейського населення тепер кардинально змінилося. «Жиди, які ще як-так вміщувались у вчорашній тип династично-територіальної держави, – пише Ю. Миляннич, – знаходяться в особливо труднім положенні в державі виключно національного типу. Династична ідея, на якій віками трималась Росія й особливо ж Австрія, нівелювала в немалій мірі національні суперечності в нутрі держави, а разом з тим також расові поміж жидами й іншими націями. Ті суперечності розгортаються на всю широчінь щойно з хвилиною побіди національно-державної ідеї». Відповідно, й український націоналістичний рух, який бореться за створення незалежної національної держави, повинен мати власний погляд на вирішення цього питання. При цьому автор зазначає, що гострота цієї проблеми в специфічних українських умовах особливо зростає. «Україна, – читаємо у статті, – не знала ніколи типу національно-українського жиди, так як він витворився в німецькій, чи англійській середовищі; навпаки, українське жидівство завсідги трималось осторонь, творячи націю в нації, відділюючись від населення не тільки вірою і звичаями, але й мовою, ношею і цілою зовнішньою культурою». Крім очевидної відосібленості обох націй, автор звертає увагу на негативну роль євреїв у визвольній боротьбі українців. «У нашій боротьбі з Польщею вони підсилюють польський фронт, у боротьбі з большевизмом вони підтримують большевиків, у боротьбі з русотяпством вони являються на Україні найбільш послідовними розсадниками Московщини». Аналізуючи популярні у єврейських середовищах настрої, автор виділяє три провідні тенденції: націоналістичний сіонізм, асиміляційна та інтернаціоналістська тенденції. Перша з них передбачала створення незалежної єврейської держави, друга – розчинення єврейського населення в масі національної більшості і третя – створення нового типу суспільства, позбавленого національного фактора. Із перелічених варіантів найприйнятнішим, на думку автора, був перший. «Найбільш ідеальною розв'язкою було би здійснення сіоністичної ідеї Герцеля, отже, що жиди прогресивно винеслисьби з України на свій власний державний ґрунт. Тоді ми могли б жити з жидами в такій самій приязні й добрих відносинах, як будемо жити з – єгиптянами чи арабами, могли б обмінюватися послами й товарами, цікавитись собою і бажати собі взаємного добра». Проте можливість реалізації цього варіанту Ю. Миляннич розцінює дуже песимістично – сіонізм не в силі вирішити проблему створення єврейської держави. Як бачимо з перспективи років, автор помилився в цьому прогнозі, проте його перше твердження про те, що створення незалежної єврейської та української держав стане запорукою нормальних взаємин між обома народами, цілком справдилося. Якщо ж повернутися до 1929 року, коли була опублікована стаття, то слід констатувати, що автор, розглянувши різні варіанти українсько-єврейських стосунків, не пропонує жодного власного їх бачення. «У боротьбі з ворожим нам у всякій відношенні жидівством мусимо виробити власну систему й найбільш нам вигідні форми для розв'язки жидівського питання. Проблема є трудна й завдяки її занедбанню з українського боку доволі темна. Але вона мусить бути розв'язана». Тож вказана публікація лише підняла дискусію про ставлення націоналістичного руху до євреїв і не виявила чіткої позиції ОУН у цьому питанні.

Значно краще із цим завданням упорався М. Сціборський у публікації «Український націоналізм і жидівство». Зважаючи на посаду автора в структурі ОУН (політичний, а згодом організаційний референт Проводу Українських Націоналістів, один із головних її ідеологів) та появу статті в офіційній «Розбудова нації», її можна вважати офіційною позицією організації. Визначення конкретної позиції ОУН щодо

єврейської меншини, очевидно, впливає із загальної політики цієї організації стосовно національних меншин. На думку М. Сціборського, її суть повинна зводитися до такої тези: «Єдиним дороговказом при вишукуванні шляхів відношення державної влади до меншостей має бути засада: нормальне співжиття суспільства та окремих його національних складників і співпраця всіх на благо Української держави». Водночас автор відзначає необхідність виробити поза цією загальною концепцією конкретні бачення відносин української держави з окремими меншинами, в тому числі євреями. Перш ніж перейти до своїх пропозицій, автор аналізує наявний стан українсько-єврейських відносин. При цьому він зазначає: «Ми допустилиб найбільшу нещирість, колиб хотіли заховати той факт, що відношення переважливий частини української суспільності до жидівства *негативне*». Причини такого стану є в першу чергу історичними, а зокрема «ті історичні умови, які наклали жидівству відповідну суспільно-господарську функцію, в своїй основі перекликали інтересам українських мас. Звідціль знайшли собі початки антагонізми релігійні, расово-національні й нарешті політичні, оперті на відповідним психологічним та духовно-емотивним наставленні». У результаті автор констатує утверджені в свідомості українського та єврейського загалу стереотипи: «Українство в своїй масі трактує жидів як чинник активно ворожий визволенню, а значна частина жидів і собі розцінює це визволення як “погромний рух” і, логічно, боїться його позитивної реалізації». Важливо, що М. Сціборський не обмежується у своїй роботі констатацією існуючого стану та пошуком його причин. Основним завданням своєї статті він бачить власне вироблення можливих моделей виходу з наявної незадовільної ситуації. Вирішальну роль у цьому, на думку автора, мала б відіграти саме українська сторона, яка домінуватиме у ході своїх визвольних змагань. Тому «обов'язком української суспільності є переконати жидівство в тому, що майбутня Українська Держава не захоче в собі для нього ніяких небезпек. Що більше, в умовах цієї державності та її майбутньої суспільно-продукційної й економічної організації – жидівство знайде для себе більш сприятливі умови для праці та існування, ніж воно має їх тепер на окупованих українських землях. [...] Поруч із тим конче треба виразно вказати жидівству, що наш державницький рух не бачить ніяких підстав та користей в обмеженні правного положення жидівства на Україні. Навпаки, завданням влади буде дати жидам рівноправне положення й можливість виявляти себе у всіх ділянках суспільно-громадської, культурної та іншої діяльності. Це спричиниться до скоршого зникнення сучасної жидівської ізоляції. Що ж до побоювання, що рівноправність жидів може принести шкоду державності, треба мати на увазі, що жида не являють собою того роду національної меншости на Україні, яка б мала якісь суб'єктивні причини ставитися засадничо-вороже до нашої незалежності. [...] Отже, обов'язком державної влади буде витворити для жидівства такі умови, при яких би воно, заховуючи свої органічні расові, культурні, релігійні властивості, одночасно втягалось як чинник рівноправний у коло загальних суспільно-державних інтересів та позитивної творчості». Отже, бачимо, що в статті М. Сціборського відсутні необґрунтовані звинувачення євреїв, чітко вирізняється бажання розібратися з причинами ненормальних українсько-єврейських відносин, і – що найважливіше – автор намагається запропонувати власні варіанти вирішення проблеми. Усе дає підстави вважати цю публікацію найкращим опрацюванням єврейського питання в публіцистиці ОУН міжвоєнного періоду. «Ми йдемо до жидівства з відкритим забором, – завершує свою статтю М. Сціборський. – Його черга сказати своє слово». Деякі автори, доводячи тотожність позиції ОУН та Німеччини у ставленні до євреїв,

вказують на часте вживання в українській націоналістичній публіцистиці висловів «жидокомуна», «жидо-большевизм», «жидівсько-московське панування». Справді, такі звороти траплялися в оунівських виданнях. До прикладу, одна зі статей називалася «Російсько-жидівське панування та роля російської культури на Радянській Україні». В іншій статті автор, описуючи умови життя в Радянській Україні, пише: «Свобода слова здушена зовсім, як це ніколи перед тим не бувало. З провокації, насильства і смерти зроблено систему, кермовану московським хамом, на якого послугах станув жид-садист». Проте запитаймо: чи вислови такого типу характерні у міжвоєнний період тільки для націоналістичної преси? Відповідь буде негативною. М. Гон, аналізуючи українські газети того часу, наводить приклади вживання такої термінології в цілком ліберальних газетах, зокрема таких як офіціоз УНДО «Свобода». «Схематизація, ретушування суспільних контрверсій в єврейському середовищі виявилися типовими для багатьох українських часописів, – пише він. – Його не уникло навіть таке авторитетне видання, як “Діло”. Цей стереотип був поширений не тільки на українських землях. Відомий британський політик, майбутній прем’єр-міністра Великобританії Вінстон Черчилль 8 лютого 1920 року на шпальтах газети «Санді Геральд», характеризуючи комуністичну революцію в Росії та її вождів, теж називав цю революцію єврейською і заявляв, що міжнародна єврейська банда «схопила російський народ за чуприну і стала практично безмежними господарями гігантської імперії». Відомий дослідник єврейської історії Пол Джонсон наводить у своїй монографії цитати з таких авторитетних британських видань як «Таймс» та «Морнінг Пост», автори яких теж стверджували єврейський характер революції в Росії.

Постає питання: звідки походить настільки поширений стереотип. На думку відомого українського історика Тараса Гунчака, джерелами такого сприйняття єврейства були особливі історичні обставини, а зокрема роль євреїв у комуністичній революції в Росії та подальшому утвердженні в СРСР тоталітарного режиму. Він відзначає, що особливо помітною єврейська присутність була в каральних органах режиму. На підставі аналізу документів цих органів, які висвітлюють їх персональний склад, він дійшов висновку, що кількість євреїв, котрі займали високі посади в каральній системі, перевищує кількість представників усіх інших національностей разом узятих. Зважаючи на це, Т. Гунчак констатує, що «невелика кількість відносно всього єврейського населення, яка займала високі посади, створила образ, який став стереотипом всіх євреїв. Оскільки радянська система і таємна служба були всюдисущими, їх добре запам’ятали люди, які тою, чи іншою мірою були їхніми жертвами. Я б сказав, що це було якраз таке сприйняття, а не антисемітизм, який є повністю іншим феноменом, і що може пояснити ставлення лідерів ОУН, які визначали євреїв, разом з поляками та росіянами, ворожими меншинами в Україні». Доповнює ці висновки у своїй монографії М. Гон. «Формування серед української громадськості образу єврея-комуніста, – пише він, – стало результатом, з одного боку, негативної оцінки ролі євреїв у суспільно-політичному житті радянської України і відбувалося на фоні голодомору 1932–1933 рр. та зміцнення тоталітаризму в СРСР, з іншого – членства євреїв у КПЗУ. Діяльність останньої кваліфікувалася українськими державниками як ворожа національним інтересам, що поруч із черговою спробою комуністів зміцнити свої позиції в Західній Україні стало однією з передумов їхнього протиставлення прибічникам ліворадикальної ідеології. Набравши форми активної протидії, антикомуністична акція виявила факт усталення серед української громадськості монохромного (комуністичного) образу євреїв».

Про значну роль євреїв в утвердженні тоталітарного комуністичного режиму на теренах колишньої Російської імперії пише і П. Джонсон. При цьому він наголошує, що це в основному були євреї, які зрікалися своєї національної та релігійної приналежності. «Це правда, що євреї задавали тон у більшовицькій партії, – читаємо в його «Історії євреїв», – що вони грали велику роль як у верхніх ешелонах, так і серед рядових членів: на партійних з'їздах 15–20 відсотків делегатів становили євреї. Але то були “неєврейські” євреї [...] Прості євреї тільки постраждали через єврейську причетність до режиму. Більшовиків-євреїв багато було в ЧК серед комісарів, податкових інспекторів і чиновників. Вони були командирами продзагонів, організованих Леніним і Троцьким, щоб забрати зерно в селян, які не хотіли його віддавати. Вся ця діяльність зробила їх ненависними». В іншому місці П. Джонсон зазначає, що намагання цих «неєврейських» євреїв позбутися власної національності виливалося в їх особливий запал в утвердженні комуністичного режиму. «Вони ненавиділи свою єврейськість, – пише він, – і боротьба за революцію була для них найприйнятнішим із морального боку засобом її позбутися. Їхня єврейськість надавала їхній революційній боротьбі особливої емоційної пристрасності, бо вони сподівалися: перемога революції принесе не тільки людству загальне визволення від самодержавства, а й їм – особисте звільнення від власного єврейського тягара».

Отже, саме ці об'єктивні передумови були головними у формуванні аналізованого стереотипу. Німецька ж пропаганда скористалася з існуючого вже ґрунту, кидаючи у нього гасло боротьби з «жидоко-мунізмом».

Ставлення українських націоналістів до євреїв виявлялося не лише в їхніх публікаціях та заявах, але й у конкретній діяльності. Знову-таки звучать численні звинувачення в антиєврейських акціях у міжвоєнний період. У цьому контексті цікавим є процес над євреєм Станіславом Штайгером, якого звинуватили у замаху на польського президента Г. Войцеховського. Насправді ця акція була справою рук бойовиків УВО. Коли ж звинуваченому стала загрожувати смерть і довкола цієї справи почали активізуватися антисемітські настрої польського суспільства, Начальна команда УВО виступила із заявою, в якій відповідальність за теракт узяла на себе. Навряд чи цей крок додав популярності УВО, адже рівень антисемітизму в суспільстві у той час зріс настільки, що справу Г. Штайгера стали називати «Львівською Дрейфусіадою». З іншого боку, на жаль, не змінилось упереджене ставлення євреївства до українського націоналістичного руху. Згодом, 19-27 року, вже після Паризького процесу над убивцею Петлюри, в «Сурмі» з цього приводу писалося: «Цілі стовпці краєвих жидівських часописів, всі часописи за кордоном були переповнені в часі процесу Штайге-ра скаженою нагінкою на нас. Яких средств хапалися тоді жида, якими методами аж до провокації включно послуговувалися, та якої пресії вживали на В. О. [військову організацію. – В. В.] – це може сказати тільки цей, що стояв близько до цих подій. І тому вчинок В. О. був тоді багатьом незрозумілий. Але не час ви-двигати та відновляти старі й не цілком загоєні рани. Ми думали, що після тодішніх досвідів жида дещо навчилися та віднайшли в собі етику й мораль».

Назагал, міжвоєнний період у Польщі характеризувався суттєвим зростанням антисемітських настроїв у суспільстві, які часто виливались у погромні акції. Польська влада всіляко намагалася прив'язати ці акції до ОУН. Це спонукало організацію періодично виступати з офіційними спростуваннями таких наклепів. «Нещодавно, – читаємо в «Сурмі» за жовтень–листопад 1932 року, – мав місце в Стрийщині

грабіжницький напад на жидів. Польська преса з того приводу підняла великий крик, мовляв, це діло українських підпольних організацій. Краєва Екзекутива ОУН у своїм “Бюлетені” заявила, що з тим нападом не має нічого спільного. Це саме дотичить і УВО».

Відомо, що ОУН реалізовувала свої завдання не тільки через підпільну діяльність, але й через легальні громадські утворення, от-як «Пласт», «Луг», «Сокіл», «Просвіта». Секретарем Головної управи останньої з названих організацій, яка була чи не найвпливовішою серед них, був визначний діяч націоналістичного руху, в майбутньому секретар президії Української Головної Визвольної Ради Микола Дужий. У статті, написаній з приводу антисемітських актів (побиття вікон у єврейських домах), він писав: «Ми знаємо, що вчинки такі викликає не якась расова нетерпимість, не те що жида – жида, а що причиною їх є відпір національно настроєних людей проти напору розбоїв, що їх роблять комуністи, переважно жида, то й народний гнів повертається на жидів і досягає часом невинних. Та не туди дорога [...] Коли б оті молоді люди, що караються за жидівські шиби, взялися були саме до тої організаційної творчої праці, то певніше, скоріше і законним шляхом могли б дійти до того, до чого прямують. (Ця праця не дасть розвиватися комунізму)».

Часом свідомо як антисемітські дії представлялися антиалкогольні акції ОУН. Ось як пише про ці події український історик Петро Мірчук: «Польська влада й поліція повели безоглядну боротьбу з проти-монопольною акцією, користуючись усіма можливими засобами. І так, наприклад, коли в розпалі тієї протиалкогольної боротьби в Сокальщині, влітку 1933 року, було побито налогових п'яниць у корчмах і при тому здемольовано теж корчми, як розсадники розп'ячування українського селянства, поляки поспішно використали цю подію для того, щоб пустити в світ інсинуації, нібито такі випадки є виявом антисемітизму українських націоналістів. Ті самі польські пресові агенції й газети, які дбайливо промовчували протижидівські вибрики польських студентів у польських університетах, тепер друкували на своїх сторінках і посилали у світ до всіх редакцій фотосвітлина здемольованої корчми, а біля неї закутих у кайдани українців під охороною поліції, як доказ українського антисемітизму й дбайливої опіки над жидами з боку польської поліції».

Цікавою деталлю, яка виявляє ставлення в той час до євреїв одного з провідних членів націоналістичного руху, в майбутньому Головного командира УПА Романа Шухевича, є факт, що у заснованій ним у 30-ті роки рекламній фірмі художником працював єврей.

М. Гон стверджує, що за період від 1935 до 1939 року зафіксовано три випадки вбивства членами ОУН євреїв: один — за комуністичну діяльність, другий — за свідчення проти учасників української демонстрації, третій — під час експропріаційного нападу. Отже, в жодному із зафіксованих випадків не йде мова про ліквідацію людини за її приналежність до єврейської національності.

ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Справжнім переломом для всіх народів Західної України стали події, якими ознаменувався початок Другої світової війни. Приєднання цих земель до СРСР кардинально змінило соціальні та національні співвідношення в краї. По-різному поставилися до приходу нової влади поляки, українці та євреї. Перші — здебільшого негативно, адже мова йшла про ліквідацію польської влади на цих землях. Двоєко

зустріли її українці: деякі з них вітали нову владу як звільнення від польського панування, проте більшість освічених українців знали або й пам'ятали про терор та репресії в радянській Україні 1920–1930 років. Що стосується єврейського населення, то більшість ставилася позитивно до зміни влади й вітала прихід радянських військ. Та це й не дивно, адже євреї мали небагато підстав співчувати знищеній польській державі, яка, особливо в останні роки свого існування, була до них явно ворожою.

Ось як описує сприйняття нової влади євреями львів'янин Є. Наконечний: «[...] прості галицькі євреї зустріли Червону армію квітами та непідробним беззастережним ентузіазмом. Їхня радість була такою бурхливою, такою щирою та запальною, аж шокувала [...] Темпераментна єврейська молодь кидалася навіть цілувати броню советських танків. Довкола лунали палкі вигуки: “Хай живе Сталін!”, “Хай живе Радянський Союз!”, “Хай живе Радянська Україна!”».

Єврейський історик Ш. Редліх про це пише так: «Деякі євреї, особливо молоді й освічені, мали зуб на польську державу через її дискримінаційну політику в освіті і зайнятості. Наявність єврейських офіцерів і солдатів у лавах Червоної армії викликала відчуття полегшення і солідарності. Для відносно небагатьох єврейських комуністів прихід Советів здавався мрією, що здійснилася». Автори колективної праці «1939. Західні землі України» ось як пояснювали прорадянські симпатії у євреїв: «Серед вагомих причин поширеності прорадянських симпатій у колі євреїв була не лише наявність серед них значної частки колишніх комуністів і прихильників комуністичної ідеології, а й прагматичний розрахунок: там, де ступала Червона армія, не може бути німецької зони окупації». Крім того, для євреїв, що постійно стикалися в Польщі з фактами дискримінації, нова влада стала можливістю реалізуватися на державних посадах. І в перші місяці окупації їм це чудово вдалося. За інформацією Я. Хонігсмана, у створених із приходом Червоної армії керівних органах – ревкомах Станіславщини, Тернопільщини та на Волині – третину складу становили євреї. Ш. Редліх згадує, що першим мером його рідного міста Бережан був єврей Куньо Град, довоєнний комуніст. Такі різкі зміни соціального статусу євреїв негативно сприймали їхні сусіди – представники інших національностей. «Поляки й українці, – пише Ш. Редліх, – сприймали єврея в його традиційній ролі дрібного торговця або власника крамниці. Нові функції, які деякі з них почали виконувати під час влади Советів, викликали обурення».

Значна частина з новопризначених євреїв за кілька місяців втратили свої посади, багато з них, як і українці та поляки, потрапили в жорна репресій, були депортовані чи навіть страчені. Проте в пам'яті більшості значно чіткіше закарбувалися не ці події, а активність єврейства в перші дні советської окупації.

Ще один важливий момент, який суттєво вплинув на формування українсько-єврейських стосунків того часу, відзначає відомий український історик Ярослав Дашкевич: «[...] із захопленням польських земель гітлерівцями на Західну Україну ринула хвиля євреїв-біженців. Вважаючи комуністичну Росію єдиним порятунком від німецького терору, вони прийняли на себе роль колаборантів, зрозуміло, антиукраїнських за своїм спрямуванням. Рівновагу, що панувала в українсько-єврейських відносинах у Західній Україні до 1939 р., було знищено».

Ми настільки детально зупинилися на аналізі ситуації в 1939–1941 роках тому, що, на нашу думку, саме тоді зародилося багато тих невирішених проблем, які вибухнули в роки німецької окупації. Ж. Ковба стверджує, що ці два роки були часом небаченого зростання антисемітизму в Галичині, який дав свої плоди в наступний

період. Тому, характеризуючи формування позиції ОУН у цей період, слід розуміти обставини, в яких воно відбувалося.

Для самої організації 1939–1941 роки теж були чи не найтрагічнішим відтинком її історії. Зіткнення з каральною машиною СРСР призвело до великих втрат, тисячі членів ОУН засуджено, сотні з них страчено. Потужного удару зазнала ОУН зсередини – в лютому 1940 року стався розкол організації. Проте повністю зламати хребет націоналістичному рухові НКВД тоді не вдалося. Новопосталий Революційний провід ОУН на чолі зі Степаном Бандерою розпочав роботу з підготовки антирадянського повстання. Згодом ці плани скориговано, і вони вилилися в інструкції для членства ОУН у війні, що наближалася.

У квітні 1941 року відбувся Другий великий збір ОУН, який мав затвердити нову програму діяльності організації. Одне з його рішень безпосередньо торкалося ставлення ОУН до євреїв: «Жиди в ССРСР, – читаємо тут, – є найвідданішою підпорою пануючого большевицького режиму та авангардом московського імперіялізму в Україні. Протижидівські настрої українських мас використовує московсько-большевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спричинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів. Організація Українських Націоналістів поборює жидів як підпору московсько-большевицького режиму, освідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва це головний ворог». Саме ця постанова, на думку деяких дослідників, є неспростовним доказом антисемітського змісту програми ОУН. Проте ми вважаємо подібні висновки абсолютно не обґрунтованими. Адже перша частина цієї тези є констатацією поширеної в той час тези про участь єврейства в утвердженні радянської влади. У другій же частині наголошується, що ОУН поборює тих євреїв, які є підпорою ворожому режимові, при цьому зазначено, що основним її ворогом залишається саме цей режим. Крім того, в цитованій постанові сформульовано негативне ставлення до антиєврейських погромів як таких, що мають за мету лише відвернути увагу від головного ворога українців.

Іншим документом, який привертає велику увагу дослідників, що намагаються довести антисемітизм ОУН, є розлогі інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни», підготовлені керівництвом цієї організації в травні 1941 року. Тут справді можна знайти моменти, що вражають теперішнього читача своїм радикалізмом. Проте, аби правильно зрозуміти їх, слід розглядати ці вказівки не з сьогоденної перспективи, а в контексті тодішніх подій. Отже, головним завданням інструкцій було максимально точно передбачити хід подій перших днів війни й унапрямити їх у потрібне оунівцям русло. Очевидно, це було нелегко, адже українські націоналісти намагалися втрутитись у грандіозне протистояння двох тоталітарних режимів – німецького і радянського, — при цьому зіграти роль незалежного суб'єкта. Для цього ще перед приходом на українські землі німецької армії тут мало піднятися протирадянське повстання, метою якого було, з одного боку, звільнити терен від радянської окупації, а з іншого – поставити німців перед доконаним фактом існування української адміністрації, а відтак і української держави. Певно, що виконання такого важкого завдання вимагало цілковитої самовіддачі та виливалось у радикалізм.

При цьому максимально використовувався як досвід самих підпільників з 1939 року, так і історичний досвід доби перших визвольних змагань. Бажання не дати в перші дні розвинутих анархії, втримати залізну дисципліну, уникнути можливого удару в спину від іншонаціональних жителів міст, як це було в 1918 році, – все це вилилося в детальні інструкції. Коли ж говорити про ставлення до євреїв, то тут

знайшли своє відображення ще й події 1939–1941 років, коли, як пише Ж. Ковба, «антисемітська польська і німецька пропаганда 30-х років наче підтверджувалася реаліями репресивної радянської “жидокомуни” [...] Раптом стало здаватися, що всюди самі “євреї” (вживання звичного галичанам етноніму “жид” було офіційно заборонено) – в торгівлі, в уряді, у тюрмах, а отже, українцям і полякам кривда». Тому в аналізованих інструкціях, крім загальних закликів до боротьби з «московсько-жидівською комунією», окремо вказується звернути особливу увагу на євреїв як можливих саботажників української влади. «Жидів ізолювати, – читаємо тут, – поусувати з урядів, щоб уникнути саботажу, тим більше москалів і поляків. Коли б була непоборна потреба оставити, приміром, в господарському апараті жида, поставити йому нашого міліціанта над головою і ліквідувати за найменші провини». В іншому місці написано: «В часі хаосу й замішання можна дозволити собі на ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо прихильників большевицько-московського імперіялізму». Загалом, єврейську меншину автори інструкції причисляли до ворожих та неблагоннадійних. Це важлива зміна порівняно з довоєнним часом, коли, як пише М. Гон, ОУН «вбачала свого головного ворога в тих державах, які розчленували Україну. Євреї ж розглядалися як сила, що сприяла поразці визвольних змагань». Причини цієї зміни ми виклали вище при розгляді ситуації в Західній Україні 1939–1941 років. Проте слід наголосити, що жорстокі репресивні заходи, передбачені інструкціями, торкалися не євреїв як таких, а тих, хто був би нелояльним до встановленої влади. Це важливий і принциповий момент, який чітко відрізняє радикальну позицію ОУН від позиції нацистів – знищення людини за приналежність до єврейської нації. Ще одним аргументом того, що головним мотивом згаданих інструкцій були не ксенофобські настрої діячів ОУН, а все ж бажання втримати сувору дисципліну, є розпорядження крайового провідника ОУН Івана Климова – «Легенди», видане в перші дні липня 1941 року. Тут, зокрема, читаємо: «Наказую: всім українським, стихійно створеним бойовим групам, повстанчим відділам і загонам негайно підпорядкуватися Командуванню Української Національної Революційної Армії та передати в її даліше розпорядження все військове майно і засоби. Даліше самочинне творення збройних відділів заборонене. До тих, що не виконають цього наказу, будуть застосовані з усією рішучістю революційні заходи як до зрадників і шкідників Держави. Спіймані зі зброєю в руках будуть розстріляні на місці». Отже, бачимо, що суворе покарання за порушення дисципліни і непокору стосувалося й українців.

Тому недоречно стверджувати, що антиєврейські акції, які прокотилися Західною Україною в перші дні війни, були реалізацією інструкцій ОУН. Тим паче, що зобов'язуючу силу для членів організації й надалі мали рішення Другого збору ОУН, у яких давалася негативна оцінка можливим погромам. Коли ж говорити про коріння цих акцій, то потрібно звернути увагу на слушне зауваження Я. Грицака: «Основна смуга погромів у 1941 році збігається з територіями, що їх у 1939–1940 роках окупували советські війська, – Західну Україну, Литву, Латвію й Естонію. Це були території, які зазнали швидкої «советізації» і тут советський терор був особливо жорстокий. Тому німецькій пропаганді було досить легко спровокувати антиєврейські погроми». Тобто причиною поширених у перші дні німецько-радянської війни антисемітських настроїв і участі місцевого населення у антиєврейських акціях була саме «советізація», а також той факт, що ключову роль у ній приписували євреям.

Якою ж була за таких обставин позиція членів ОУН, котрі залишалися чи не

єдиною організованою українською силою? Ж. Ковба вказує, що їй вдалося «виявити факти, котрі дозволяють вважати, що були містечка, де місцеві проводи ОУН володіли ситуацією і або прямо запобігали погромам, або їхні члени своєю поведінкою не допускали “голоту”, “шумовиння” до участі в провокаціях, не лише проти євреїв, а й до грабежів, насильства». Та це й зрозуміло, адже завданням, яке ставили перед собою оунівці, було опанувати ситуацію, закріпити свою владу, будь-які стихійні виступи могли завадити цьому. Так, коломийська газета «Воля Покуття», підконтрольна ОУН, вказувала, що ініціаторами антиєврейських заворушень у місті 4 липня 1941 року були «комсомольські диверсанти» та поляки, чийм завданням було ширити дезорганізацію в німецькому тилу. До речі, про поляків як «особливо важливий ініціативний елемент для погромів» читаємо в звіті німецької служби безпеки за 2 липня 1941 року. «Багато москалів, – подано далі в газеті, – членів ВКП(б) і НКВД, почали вже навіть акцію, щоби боротьбу немосковських народів, спрямовану на розвал московсько-більшевицької імперії, зіпхати на шлях протижидівських погромів [...] Заявляємо, що ми не хочемо цим боронити жидів, бо добре пізнали на своїй шкурі, яку роль відіграла частина цього народу, запаморочена вигідними для себе комуністичними доктринами, стаючи в авангарді московського більшевизму, та яку роль відіграє майже цілий жидівський народ тепер в таборі англійсько-американських паразитів-плутократів. Ми хочемо лише вказати нашому громадянству, які є теперішні цілі конаючої Москви, та остерегти українське населення перед цього роду провокаціями, які мають на меті здискредитувати наш український державотворчий рух, зсуваючи свої анархістичні вчинки на рахунок українського громадянства». Отже, як бачимо з цього тексту, незважаючи на присутні в ньому докори євреям, усе ж його головним мотивом є заклик не піддаватися на провокативні антиєврейські виступи.

Уже невдовзі після закріплення німецької влади на українських землях почалися планові акції, спрямовані спочатку на ізоляцію, а відтак на знищення єврейського населення. Відповідаючи на питання, якою була позиція українських націоналістів, окремі дослідники покликаються на протокол певного засідання з липня 1941 року. Серед інших дражливих моментів, до яких зверталися учасники протокольованих зборів, було і єврейське питання. Жодних рішень у цій справі в документі немає, а є лише загальна дискусія про припустимість чи неприпустимість німецького способу вирішення цього питання. Проте фраза одного з учасників зборів — Ленкавського: «Відносно жидів приймемо всі методи, які підуть їм на знищення», — на думку цих дослідників, проливає світло на позицію ОУН. Їм опонує В. Косик, який слушно зауважує: «Згаданий документ не підписаний, не підтверджений, без позначення, що це за засідання. Тому може бути звичайним підробленим документом з наміром провокації стосовно названих осіб. До таких документів науковець мусить ставитися з великою обережністю». Навіть серед науковців, що покликаються на цей документ як на вагомий аргумент, досі немає одностайності щодо його означення. На думку частини дослідників, віне протоколом засідання Ради сеньйорів, інші говорять про «конференцію ОУН», а І. Патриляк навіть, уточнюючи, називає цю конференцію першою, хоч відомо, що перша конференція ОУН(б) відбулась у вересні 1941 року.

Щоб з'ясувати характер описаного в документі засідання, автор цього дослідження звернувся до одного з небагатьох живих учасників подій 1941 року — Василя Кука, на той момент організаційного референта Проводу. В. Кук стверджує, що документ є протоколом однієї з нарад при пропагандивній референтурі новопроголошеного уряду Українського державного правління, які часом проводив її

шеф Степан Ленкавський. Тому, очевидно, не можна говорити, що висловлені на цьому засіданні думки зобов'язували чи бодай формували позицію оунівців у єврейському питанні. Підтвердженням того, що мова не йде про якесь офіційне засідання чи конференцію ОУН(б), є той факт, що серед її учасників були не тільки представники цієї організації, але й члени ОУН(м) та й взагалі не націоналісти.

Якщо ж говорити про офіційну позицію ОУН(б) в єврейському питанні в перші місяці німецької окупації, коли стартувала пекельна машина знищення євреїв, то нічого нового поза згадуваними постановами Другого великого збору видано не було. Мабуть, тому що на той час ці постанови залишалися актуальними і не потребували уточнень. Проте не менш важливу роль відігравало те, що в другій половині 1941 року оунівці самі стали мішенню для гестапівських репресій. За ґратами опинилися спочатку провідники організації, а згодом, з листопада 1941 року, почалося систематичне винищування її кадрів. Очевидно, в такій ситуації, яка посилювалася ще й загальним зростанням тиску німецької окупаційної влади на українське населення, єврейське питання в діяльності ОУН відходить на другий план. Головним завданням націоналістичного руху, що повертався до підпільної боротьби, визначено збереження власних організованих кадрів і захист населення від утисків окупанта. «Взагалі комплекс жидівський чи польський, – писав про цей час Ярослав Стецько, – не існував для нас як якась суттєва справа. Ми мали важливіші, історичної ваги завдання перед собою». Наводячи цю цитату одного з провідних діячів ОУН, історик Я. Грицак називає її свідченням низького рівня політичної культури бандерівців. Дозволимо собі не погодитися, адже така заява лише підтверджує зосередженість українських націоналістів на досягненні своєї головної мети – здобуття української державності. З іншого боку, такі твердження сучасного історика свідчать про його нерозуміння реалій 1941 року та про бажання давати їм оцінку з висоти сьогодення. У цьому ж руслі можна сформулювати й відповідь на головний докір ОУН з боку Я. Грицака: чому організація не виступила з заявами, в яких засудила б знищення євреїв? Історик знову не хоче бачити історичних реалій, в яких доводилося діяти оунівцям. Адже 1941–1944 роки – це роки не тільки масового винищення євреїв, але й час, коли величезних втрат у боротьбі з німцями зазнала як сама організація, так і весь український народ. У критичній ситуації, на межі існування опинились обидва народи, і кожен з них самотійно вирішував питання своєї боротьби за життя. Використовуючи назву монографії М. Гона, можна сказати, що українці та євреї, які жили і боролися за життя поруч, залишились «із кривдою на самоті». Що ж стосується заяви на захист євреїв, то слід відзначити, що вона не прозвучала не тільки від ОУН, організації, що боролася за своє існування, перебуваючи в самому пеклі нацистської окупації, але й з боку могутніх країн, що оголосили війну Німеччині. Цікавий факт із цього приводу наводить у своїй книзі Я. Хонігсман. Уже в вересні 1941 року британська розвідка мала точну інформацію про те, що робиться з євреями на теренах колишнього СРСР. Отже, про це достовірно знали британський та американський уряди, однак жодного протесту не висловили. Відповідаючи на питання «чому», єврейський історик наводить слова свого колеги Роберта Вістраха: «Частково задля того, щоб не виглядати рятівниками євреїв і щоб їх не звинувачували в тому, що війна ведеться заради євреїв». Очевидно, такий мотив був ще доречніший щодо ОУН, яку німці, через активну антинацистську позицію, в своїх пропагандистських матеріалах називали «знаряддям жидівського большевизму».

Найпопулярнішим у звинуваченнях проти українських націоналістів була (і для

деяких дослідників залишається) їх участь в організованих німцями антиєврейських акціях. Члени ОУН, на думку цих дослідників, були чи не головними виконавцями і реалізаторами німецької політики. Проте, як свідчить спроба звинуватити бійців «Нахтігалью» у розстрілах польської та єврейської інтелігенції у Львові у 1941 році, ці закиди мають яскраво виражений політичний характер і — як показали найновіші дослідження науковців — не відповідають дійсності. До речі, той же І. Патриляк, який спростував цю тезу, наводить у своїй монографії факт участі вояків батальйону в знищенні євреїв на Вінничині. «В часі нашого перемаршу, — читаємо в наведених свідченнях вояка «Нахтігалью» Віктора Харківа, — ми наочно бачили жертви жидівсько-большевицького терору, цей вид так скріпив ненависть нашу до жидів, що в двох селах ми постріляли всіх стрічних жидів. Пригадую собі один фрагмент. Під час нашого перемаршу перед одним селом бачимо багато блукаючих людей. На запит відповідають, що жида відгрожують їм і вони бояться ночувати у своїх хатах. У висліді цього ми постріляли всіх стрічних нам жидів». Із наведеного фрагмента чітко видно, що мова не йде про реалізацію якихось постанов, заплановану акцію знищення, а радше про помсту, акт, здійснений у стані афекту.

Є свідчення про ставлення оунівців, що за дорученням організації служили в українській поліції, до спроб німців залучити їх до антиєврейських акцій. Богдан Казанівський, активний діяч ОУН того часу, наводить у своїх спогадах цікавий епізод. До крайового провідника ОУН І. Климова — «Легенди» звернувся один із заступників комісара української поліції по пораду, яким має бути їхнє ставлення до німецьких протиєврейських акцій. «Ми не маємо жодного інтересу в тому, — почав Климов, — щоб нищити жидів, бо після жидів прийде на чергу українське населення. Ми заопікувалися кількома жидами старшинами з УГА, лікарями й іншими фахівцями, які хотіли ділити долю з нашим рухом у підпіллі. Вони радо погодилися працювати для ОУН, але їх не багато.

Даю доручення, що у протижидівській акції не сміє взяти участь ні один член ОУН. У тій справі вкортці отримаєте інструкції на письмі». Чи була видана така інструкція, наразі не відомо — її не знайдено в архівах. Можливо, І. Климов — «Легенда» і не встиг її видати через те, що незабаром сам потрапив до гестапівських лабет і був по-звірячому замордований.

Очевидно, деякі дослідники поставляться упереджено до цього свідчення як до спроби постфактум виправдати позицію ОУН її активним членом. Проте німецькі документи, авторів яких годі звинувачувати в симпатіях до українських націоналістів, наводять навіть цікавішу інформацію — факти допомоги євреям з боку ОУН. У донесенні від 30 березня 1942 року начальник поліції безпеки і СД повідомляв: «Сьогодні точно встановлено, що рух Бандери забезпечує фальшивими документами не тільки своїх членів, а й також євреїв».

У постановах Другої конференції ОУН, що проходила в квітні 1942 року, знову наголошено: «Незважаючи на негативне відношення до жидів як знаряддя московсько-більшовицького імперіялізму, вважаємо за недоцільне в сучасний момент міжнародної ситуації брати участь в протижидівських акціях, щоб не стати сліпим знаряддям у чужих руках і не відвернути уваги мас від головних ворогів». Тобто бачимо, по суті, повторення центральної тези постанов Другого збору.

Єврейське питання керівництво українського націоналістичного руху розглядало на першій військовій конференції, що відбулася в грудні 1942 року, де, власне, й було ухвалено остаточне рішення про розгортання збройного спротиву окупантам. Отже,

тут читаємо: «Євреїв не слід знищувати, але виселити їх з України, давши їм можливість дещо вивезти з майна. З ними треба рахуватися, тому що вони мають великий вплив в Англії та Америці».

1942 рік був дуже важким для ОУН – за ґратами опинилося не тільки фактично все керівництво організації, але й сотні її членів. Та все ж прийти до тями після цього удару націоналісти зуміли досить швидко. Ще до кінця того року почали творитися збройні загони для захисту населення, які згодом оформилися в структуру Української Повстанської Армії. До речі, тоді ж (у 1942 році) відбувається відмова від термінів «жидо-більшовизм», а також «московсько-жидівська комуна», які замінюються терміном «московський більшовизм».

Період 1941–1943 років був не тільки часом розгортання повстанських сил, тоді ж сталися важливі події в ідейному зростанні визвольного руху. Саме в цей час на базі попередньої ідеології, через часткове її переосмислення, вплив східноукраїнського елементу, який суттєво зріс у лавах ОУН, починається формування програми українського визвольного руху. Саме тоді ідейна платформа руху поступово втрачає відірвані від реальності філософські пасажі, стає значно практичнішою, тобто переформовується власне у політичну програму. Окреме місце в ній займає позиція ОУН у ставленні до національних меншин. У постановах Третього надзвичайного великого збору ОУН від серпня 1943 року з цього приводу зазначалося, що організація бореться:

12. За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі й змісту національну культуру.

13. За рівність усіх громадян України незалежно від їх національності в державних та громадських правах та обов'язках, за рівне право на працю, заробіток і відпочинок».

Ю. Киричук наводить важливий фрагмент інструкції Головної команди УПА від 1 листопада 1943 року для пропагандистських служб: «[...] поширити, що ми толеруємо всі національності – також жидів, які працюють на користь української держави. Вони будуть лічитися повноправними громадянами України. Про це говорить з лікарями-жидами і іншими фахівцями, які у нас zatrudнені». На думку історика, «це був перший публічний виступ бандерівців на захист єврейського населення».

Отже, бачимо вже зрілу демократичну програму, що стала платформою для подальшого розгортання українського визвольного руху. І хоч у постановах цього збору немає окремого положення, присвяченого євреям, з певністю можна стверджувати, що оголошені права і свободи нацменшин торкалися і їх.

У рамках розгортання масованої пропагандистської роботи серед представників національних меншин та поневолених народів у 1943 році командуванням нещодавно створеної УПА випущено цілу серію листівок-звернень: «Грузини», «Узбеки, казахи, туркмени», «Поляки», «До Білоруського народу», «Росіяни», «Чехи» та інші. Один із чільних діячів групи УПА-«Північ» Роман Петренко згадує, що у 1943 році Іван Литвинчук – «Дубовий», командир Воєнної округи «Заграва», шукав людину, яка б знала єврейську грамоту і могла написати протинімецьку листівку, адресовану євреям. На жаль, йому не вдалося зреалізувати цей задум.

Натомість попрацювати для повстанської пропаганди зумів єврей – Лейба Йосипович Домбровський (псевдо «Валерій»). Як свідчить доповідна записка начальника управління контррозвідки «Смерш» 1-го Українського фронту генерал-майора Осетрова секретарю ЦК КП(б)У Микиті Хрущову, Л. Домбровський у 1943

році став працівником політичного відділу УПА. Він був автором звернень від імені ОУН до вірмен, узбеків, таджиків і навіть написав окрему роботу «Як московський царизм підкорював народи».

Уже згадуваний повстанський командир «Дубовий» відзначився ще одним цікавим кроком щодо євреїв. «В червні 1943 р., — читаємо в спогадах Р. Петренка, — повідомлено, що більша група комуністичної партизанки з'явилася коло м. Клесова на Сарненщині. Дорош, з доручення Дубового, зайнявся цією справою і виявилось, що була це більша група жидів. Було їх понад 40 родин з дітьми. Дубовий дав наказ перевести їх і поселити на бувшій німецькій кольонії в Степанщині (Костопільській повіт). Створили їм побутові умови, доставили худобу, одягли, взули, звезли домашній реманент. Мені відомо, що затруднювали цих людей при пошитті одягу, взуття і білизни для УПА (були це переважно ремісники). Декого з мужчин приходилося зустрічати при зборі і вимолоченні врожаю з безпанських піль у Степанщині». Зелік Бройлерман згадує про врятування його та ще п'ятдесяти євреїв повстанцями під командою Романа Поліщука. Багато інформації про єврейські табори, що існували під охороною УПА, подає відомий український історик Лев Шанковський. Він, зокрема, пише, що на Волині їх організував шеф господарського сектору групи УПА-«Північ», відомий волинський кооператор Василь Мороз —«Зубатий». Більшість цих таборів було розгромлено під час великої німецької антиповстанської операції під керівництвом обергрупенфюрера СС Еріха фон дем Бах-Зелевського в липні–серпні 1943 року. Окремі з них проіснували до повернення радянської влади в січні 1944 року. Опираючись на єврейські джерела, Л. Шанковський називає такі табори: біля Ратного, біля Порицька (згадується про перебування в ньому близько 100 євреїв), у Криничках, у лісах коло Тучина (де перебувало близько 400 євреїв).

Деякі польські та єврейські історики, зокрема й уже згадуваний Г. Мотика, зазначають, що ці табори разом із їхніми мешканцями знищили повстанці перед приходом радянської влади. Доказів на підтвердження цього звинувачення вони не наводять.

Взагалі, є досить багато підтверджень того, що українські націоналісти надавали допомогу та притулок переслідуваним євреям. Такі факти наводять у своїх дослідженнях Ж. Ковба та Яків Сусленський. Л. Шанковський подає свідчення ізраїльського журналіста Л. Геймана про те, що в Ізраїлі жило 52 євреї, які стверджували, що їх врятували українські повстанці. Цікаво, що серед рятівників була й дружина Головного командира УПА Наталія Шухевич, яка протягом 1942-1943 років переховувала семилітню єврейську дівчинку Ірину Райсінберг. Роман Шухевич знав про це, більш того – він допоміг виробити їй фальшиві документи на ім'я Рижко Ірини. Згодом, коли Наталія була заарештована німцями, дівчинку переховали у монастирському сиротинці в с. Куликові. Таким чином вона пережила німецьку окупацію.

Як зазначалося в огляді історіографії, на жаль, участь євреїв в українському визвольному русі, діяльності ОУН та УПА поки що дуже мало досліджена. На сторінках цієї книжки теж не вдасться зробити ретельного аналізу проблеми, яка потребує окремої роботи. Все ж наведено виявлені окремі уривчасті відомості про участь євреїв-лікарів у визвольній боротьбі. Прізвища більшості з них досі невідомі, у свідченнях минулого вони залишилися під наданими їм бойовими псевдонімами. Отже, в повстанських матеріалах знаходимо згадки про лікарів «Білого», «Варма», «Грифеля», «Богда-на», «Коваля», «Чорного», «Кума». У роботі Ш. Редліха згадується

один із єврейських лікарів в УПА, який, даючи інтерв'ю, представився лише як Полдек. Тільки дехто з них відомі за прізвищами, зокрема Самуель Нойман, який працював під псевдонімом «Максимович», Антін Кольман – «Вугляр», Варм Шай – «Сокіл» (інше псевдо – «Скрипаль»), Абрагам Штерцер, свої спогади про участь в УПА залишила Стелла Кренцбах, яка, до речі, вказувала, що у санітарному вишколі, в якому вона брала участь, задіяні були всього 12 євреїв, серед них 8 лікарів. Про значну кількість єврейських лікарів в УПА писали навіть радянські партизани. В радіограмі командування рівненського партизанського з'єднання зазначалося: «В даний час (мова йде про жовтень 1943 року. – В. В.) серед націоналістів багато євреїв, особливо лікарів».

По-різному склалася доля цих лікарів, окремі з них – як наприклад згадувані Абрагам Штерцер та Полдек – відійшли від підпілля зі зміною окупації та відступом німців. Деякі, як Саму-ель Нойман – «Максимович» та «Кум», zostалися в лавах повстанців до смерті. Останній з них був справді легендарною фігурою в УПА, тому дозволимо собі навести ширшу характеристику його, яка належить перу полковника УПА Степана Фрасуляка – «Хмеля»: «Доктор “Кум” znana фігура в УПА. Його знали тисячі повстанців. Він в УПА від заснування УНС-у (Української народної самооборони, попередниці групи УПА-«Захід». – В. В.). Наперед був лікарем сотні “Сіроманців”, потім в курені “Гайдамаків”, в старшинській школі “Олені” (оба турнуси), накінець завідувачим надрайонної шпитальки в Марині. Доктор “Кум” по національності жид, до нас був щиро прив’язаний і хоч Організація дозволила йому по приході большевиків відійти на легальщину, він волів ділити долю і долю з нами далі, а в потребі чесно згинув. Який хрустальний характер. Я мав нагоду з ним часто стрічатися і говорити. Доктор “Кум” був оптимістом, вірив у нашу перемогу. Одного разу вже за большевицької дійсності я з ним стрінувся в Марині, та запитав, чому він не відійшов разом з доктором “Максимовичем” на легальщину. Він мені так відповів: “Знаєте пане поручнику, що мене заболіла та відомість, що ви мене хочете збутися. Я належу до категорії тих людей, що добре довго пам’ятають. Під час німецької окупації Організація виратувала мене від смерті, то чому я маю бути їй не вдячний і не помагати повстанцям будувати Україну. Я вірю, що себе не посоромлю, а вам можу не раз стати в пригоді”.

Дня 23/1. 1946 р. стійковий завважив групу большевиків. Він сейчас повідомив шпитальку. Зараз заряджено поготівля. Легко раненим належало відступати догори звором, а здорові почали виносити важкоранених до бункру. При тій роботі застали їх перші стріли. Тоді згинули: др. “Кум”, поручник “Клименко”, надрайонна аптекарка “Христя”, санітарка “Зенка”, санітар “Лен”; в шпитальці та бункрі большевики постріляли 9 хорих: “Борсука”, “Доро-ша”, “Орловського”, “Плиту”, “Рубача”, “Чорноту”, “Сойку”, “Березу”, “Зазулю”; 3-ох з охорони шпитальки заловлено живими: “Чорноморця”, “Дзвінчука” та “Дуба”; 5 хорих та 4 з охорони утікли.

Доктор “Кум” додержав слова. Він не посоромив ані себе, ані УПА. Перед смертю подер американські долари, порозкидував дорогоцінності (його власність), щоб не забрав ворог». Заслуги «Кума» належно оцінило керівництво українського визвольного руху – згідно з наказом Головного військового штабу УПА № 1/47 від 5 червня 1947 року йому присуджено Срібний хрест заслуги. Таким чином він став єдиним євреєм, відзначеним такою високою нагородою збройного підпілля.

Потреба формулювати позицію ОУН щодо єврейської меншини не зникла й після відходу німецьких військ. Свідченням цього є те, що питання й надалі піднімалося в

ідеологічних дискусіях у середовищі ОУН. Дуже цікавою ілюстрацією такої дискусії є листування між Дмитром Донцовим та Йосипом Позичанюком. Обидва – представники різних поколінь націоналістичного руху, і власне суперечка між ними є чудовою ілюстрацією динамічного розвитку націоналістичної ідеології та відходу оунівців від положень донцовського націоналізму. Д. Донцов, аналізуючи програму ОУН, жорстоко розкритикував її. Серед положень, що зазнали його атак, були такі:

«[...] 3) В програмі нема відгому укр. історичних традицій ні соціальних, ні національних, ні політичних. І то не лише традицій козащини, а й не давніх традицій повстанчого руху в роках 1917–1921 з їх ксенофобією проти зайд півночі, антисемітизмом, релігійністю і приватновласницькими тенденціями». На його думку, справжня націоналістична програма мусила зазначати, що «ментальність і політика світового жидівства шкідливі для української нації й державности. Боротьба з жидівством є в інтересах і традиціях української нації». Крім того, він наголошує, що ОУН має «виступати проти імперіалістичних держав, в тім числі й проти жидівства, а не проти імперіалізму».

Дуже гострою на ці закиди виявилася реакція представника молодшого покоління націоналістів. Й. Позичанюк писав: «Після німецької практики здається трудно (коли не безглуздо) грати цією картою сьогодні. Підкреслимо сьогодні. Тим більше, що жидівська проблема для України сьогодні не існує [...] Що личило запільним повстанським отаманам, які крім ксенофобії і антисемітизму більш нічого не мали до діла, більш нічого не зробили і не могли зробити, бо то було поза їхніми ідейними, політичними й організаційними спроможностями, те не пасує нам — поколінню, перед яким стоїть більша задача ніж кустарна ксенофобія. Отже не збивайте зі стовбової дороги на антисемітські й ксенофобські манівці, бо на них Гітлер з цілим Райхом поламав собі ноги. Можемо сказати навіть більше в царині ксенофобії. Для нас ворог мусить визначатися не расовою приналежністю, а ступінем ворожості нашій ідеї і активністю його чину проти нас». Відповідаючи Д. Донцову на зауваження про важливість боротьби зі «світовим жидівством», Й. Позичанюк пише: «Це стара розгаратана в цурки гітлерівська шарманка. Треба бути сьогодні політичним немовлям, щоб не розуміти, що незважаючи ні на які наші традиції в жидівським питанні, нині з ряду причин треба за всяку ціну відпекатися від антисемітизму. І саме тому, чому треба відпекуватися від найменшої тіні гітлеризму. Бо власний наш нарід розпне або викине геть тих, хто стане на цю лінію. Не тому, що народ симпатизує з жидами. А тому, що народ зазнав від всесвітніх носіїв того антисемітизму – гітлерівських орд – ще більшої трагедії, ніж жида і всяку подібну “політику” прийме за продовження вже баченого, а носіїв її – за гітлерівських агентів». Даючи загальну оцінку антисемітизму, підпільний публіцист зазначає: «Що ж до антисемітизму взагалі, то треба сказати, що Гітлер, здається, вилікував від нього цілий світ, хоч світ і не хотів виліковуватися. Прикриваючи свою справжню ідею – свою загарбницьку політику, – Гітлер вибрав за щит для прикриття її антисемітизм, ідею “визволення світу з жидівських лабет”. Ця ідея, подана світові ніби як справжня ідея гітлеризму, мала обдурити світ, приспати чуйність, навіть змобілізувати його до помочі й прислужитись справі... приборкання того світу через розкладення замість проблематичних “лабет” конкретних фашистських наручників. Німці багатьох набрали на цей гачок, аж не прийшло криваве протверезіння. Сьогодні ця гітлерівська карта бита й розбита. І тепер дурень буде той, і нещасний буде той, хто з подібними ідеями поткнеться, скажемо, на східну Україну [...] В програмі не мусить бути ніякого

антисемітизму і будь-якого фобства. В програмі мусить бути визнано права нацменшостей і навіть підкреслено пільги тим, хто співдіятиме й офіруватиме в боротьбі за Українську Державу». Цитований документ показує доволі гостру внутрішню дискусію в націоналістичному середовищі, проте саме завдяки цій гостроті він дуже чітко окреслює ставлення ОУН до євреїв та антисемітизму.

Отже, можна сказати, що на 1944 рік ставлення ОУН до євреїв було остаточно сформоване. Суть його полягала в тому, що євреїв вважали рівноправною національною меншиною в майбутній українській державі з усіма відповідними громадянськими правами та обов'язками. У наказі Воєнної округи «Буг» від 5 вересня 1944 року зазначалося: «Жидів і інших чужоземців на наших теренах трактуємо як національні меншості». Як бачимо, сформульована ОУН позиція була донесена до низових осередків організації та повстанських відділів.

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОВОЄННІЙ ІДЕОЛОГІЇ ОУН. 1945–1950 РР.

У 1945 році завершилася Друга світова війна, що забрала мільйони життів українців і євреїв, поставила під сумнів сам факт їх існування як націй. Проте не припинилася боротьба українських повстанців, які й далі чинили відчайдушний спротив советизації краю. Вочевидь, попередня стратегія визвольного руху, яка полягала в тому, що момент ослаблення двох тоталітаризмів – німецького і радянського – стане початком загальноукраїнського повстання, не спрацювала. Виникла гостра потреба сформулювати нову концепцію боротьби українських повстанців у геополітичних умовах, що склалися після завершення війни. Такою стала концепція національно-демократичних революцій народів Центрально-Східної Європи, які після 1945 року потрапили в зону радянського впливу. На думку ідеологів ОУН, саме поляки, чехи, словаки, народи Прибалтики, що тільки недавно після Першої світової війни здобули свою незалежність, мали стати найкращими союзниками українців у боротьбі проти спільного ворога – радянського тоталітарного режиму. Ці народи довгий час змагалися за державність, врешті, протягом двох десятиліть мали її, в останні роки мужньо протистояли німецькій окупації, а тому, на думку ідеологів ОУН, вони не могли стати легкою здобиччю для нового окупанта – СРСР. Саме народи Центрально-Східної Європи керівництво визвольного руху визнало стратегічними союзниками у здобутті незалежності України, саме їх слід було залучати до об'єднання в єдиний антирадянський визвольний фронт. Засобом здійснення цієї концепції між іншими було обрано й проведення військово-пропагандистських рейдів УПА на терени потенційних союзників. Українські повстанці мали активізувати тут місцеві антирадянські рухи опору та об'єднати їх у єдиний фронт з українським.

Радянський уряд знав про існування цієї концепції і чудово розумів загрозу поширення збройної боротьби за межі України та долучення до неї визвольних рухів інших народів. Про масштаби підготовки до створення антитоталітарного фронту поневолених народів свідчить донесення генерал-лейтенанта Ільїчова Лаврентієві Берії від 1945 року. Згідно з цим документом, керівництво українського визвольного руху планувало антирадянське повстання, яке мало охопити терени Польщі, Румунії, Угорщини та Болгарії. Аби завадити цьому, розпочато масовану пропагандистську роботу, метою якої було скомпрометувати українських повстанців, показати їх як німецьких колаборантів, антисемітів.

Тим часом восени 1945 року справжнім успіхом завершився Перший словацький рейд УПА: населення радісно приймало повстанців, після завершення рейдів активізувалися місцеві антикомуністичні рухи, про повстанців почали писати місцеві газети, а через них заговорили й світові медіа. Аби перебити ці успіхи, здійснено антиупівську провокацію. В грудні 1945 року в двох словацьких селах Уліч і Колбасов убито 14 євреїв. Цей факт дуже швидко підхопила прокомуністична пропаганда, однозначно приписавши його українським повстанцям. Це звинувачення як безсумнівне перекочувало в чехословацьку історіографію, де проіснувало кілька десятиліть як вагомий доказ антисемітизму УПА. Щойно в 2006 році на конференції «УПА в історії повоєнної Словаччини 1945–1947 років» словацький історик Міхал Шмігель спростував його, довівши, що вбивство – справа рук місцевих селян.

Зважаючи на можливі провокації при проведенні наступного рейду на Словаччину, організатор цієї акції, референт пропаганди Закерзонського краю Василь Галаса, в інструкціях для командира рейдуючих відділів Володимира Гошка – «Мирона» окремо зупинився на темі антисемітизму: «За ніяких обставин не дозволено вбивати жидів та кривдити їх, а також вести антисемітську пропаганду. Коли б у розмовах торкнулися цієї теми, потрібно якнайбільше засуджувати гітлерівські звірства. Пояснити, що в Україні, за яку воюємо, буде мати кожна людина, в тому числі і чеські та словацькі жида, рівні права та належну свободу. Якщо не буде потреби, не торкатися жидівської проблеми взагалі».

Ретельне дотримання інструкцій, швидке реагування на зміну обстановки, ідеологічна та бойова готовність українських повстанців зробили Другий словацький рейд однією з кращих зовнішньополітичних акцій УПА. Як і попереднього разу, проведено спеціальну роботу щодо компрометації українського визвольного руху серед словацького населення, зокрема в часі рейду масово поширювано листівку, підписану «бандерівці» (як відомо, представники українського визвольного руху не підписувалися так на жодному з відомих документів) із закликом до всіх євреїв на теренах Словаччини до 31 липня 1946 року покинути цю країну.

У 1947 році під час підготовки до чергового пропагандистського рейду на терени Чехословаччини відомий публіцист та ідеолог, крайовий провідник ОУН Закерзоння Ярослав Старух – «Стяг» підготував спеціальну роботу «До братніх чеського і словацького народів». Метою цієї роботи було подати стислий виклад історії та ідеології визвольного руху. Незабаром після написання роботи було перекладено англійською мовою, і це свідчить про те, що вона мала поширюватися не тільки на українських та чехословацьких теренах. Один із примірників брошури був переданий українськими підпільниками до амбасад США, звідки він потрапив до Державного архіву цієї країни.

Серед інших важливих положень українського визвольного руху автор наголошує і на ставленні ОУН до євреїв, яке виділене в окремий пункт під назвою «Антисемітизм». У першу чергу, Я. Старух відмежовується від поширюваних від імені УПА провокаційних листівок: «Ми ніколи не видавали і не поширювали ніде, ані у нас в Україні, ані тим більше у Словаччині протижидівських листівок. В усій нашій політичній літературі, підпільних революційних газетах і відозвах, ані тепер, ані в часі німецької окупації, не було і нема ні одного слова зверненого проти жидів. Такі закиди це чиста вигадка і брехня. Ми не брали також і не беремо участі в жодних протижидівських акціях». Автор наголошує, що серед учасників українського визвольного руху були і євреї, особливо лікарі, що надавали допомогу українським повстанцям.

«Нам взагалі, – читаємо далі, – чужа і ненависна всяка національна нетерпимість, всяка нетолерація, всілякий груповий та національний егоїзм, шовінізм, погромництво та інші подібні прояви. Уважаємо це за некультурність, дикунство і людоїдство. Ми, українці, були довгі віки поневоленим, недержавним народом та зазнали на собі багато таких проявів. Тому ненавидимо їх, відкидаємо і поборюємо, а прагнемо культурного, толерантного, народоправного ладу, де кожна людина, кожна людська громада і кожна нація буде мати забезпечену повну рівність усіх прав. Ці ідеали не дадуться ніяк погодити з антисемітизмом та погромництвом, що закидає нам зовсім безпідставно большевицька пропаганда». Те, що в цій узагальнюючій роботі досить багато місця (дві сторінки з двадцяти восьми) приділено з'ясуванню ставлення українського націоналістичного руху до євреїв, свідчить, що керівництво цього руху розуміло, наскільки важливо чітко його окреслити, заперечивши тезу про антисемітизм ОУН у пропагандистській роботі.

Тим часом у 1948 році, після приходу до влади у Чехословаччині комуністів, по суті завершився період утвердження тоталітарних режимів радянського зразка у Центрально-Східній Європі. А це означало, що український визвольний рух втратив можливих союзників у цьому регіоні і знову опинився у становищі міжнародної ізоляції. Певні надії на протистояння з радянським режимом давала тоді ще Холодна війна між колишніми союзниками СРСР та Заходом. Вона набирала дедалі більших обертів і змушувала українських підпільників рахуватися з можливим початком бойових дій. Відповідно, проводилася масштабна підготовча робота, аби український визвольний рух міг максимально скористати з нагоди цього протистояння.

У вересні 1948 року підготовлено спеціальний документ «Звернення від УГВР до українського народу у справі початку нової війни». У ньому, зокрема, наголошувалося: «7. Перестерігається перед тим, щоби на основі звернень думати, що вже завтра-післязавтра вибухне війна. Усі звернення є, по-перше, нашою підготовкою до всяких несподіванок міжнародної політики, які є завжди можливі і про які ніхто не може знати. По-друге, у випадку коли вибух нової війни затягнеться на довше потреба мати такі готові звернення з конкретними вказівками для населення (що робити) є в наших умовах тим більше важлива, прямо необхідна. Кожна серйозна політична організація мусить мати плян не тільки найближчих дій, але й дій далеких, мусить врахувати всі можливості, зокрема від неї залежні, щоб не бути заскоченою». У рамках цієї роботи підготовлено цілий пакет звернень від імені керівництва визвольного руху, зокрема до українського народу, до українських селян, робітників та інтелігенції, молоді. Серед них знаходимо й звернення до представників національних меншин: «Мешканці України неукраїнці! – Росіяни! Поляки! Євреї! Ставайте разом з Українським Народом до визвольної боротьби проти московсько-большевицьких гнобителів України! Не виступайте проти визвольних прагнень українського народу!». Отже, як бачимо, серед інших національностей названі і євреї, які розглядалися як потенційні союзники українського визвольного руху. До речі, цей документ, як видається, є першим, у якому публіцисти підпілля перейшли від звичного для них західноукраїнського етноніма «жид» до вже тоді загальноновживаного – «євреї».

Останнім же документом українського підпілля, зверненням до євреїв, є листівка «Євреї – громадяни України». Це поки що єдиний відомий документ ОУН, адресований спеціально представникам цієї національності. Він написаний у березні 1950 року, тобто в час, коли український та єврейський народи знову на повну силу

відчули на собі тиск тоталітарної машини. Адже це період остаточного придушення збройного руху ОУН та УПА, масових репресій та депортацій. З іншого боку, це час розкручування комуністичною пропагандою антиєврейської кампанії, яка називалася «боротьбою проти “безрідного космополітизму”». Отже, знову, як уже неодноразово в своїй історії, українці та євреї отримали спільного ворога. Очевидно, враховуючи помилки минулого, керівництво українського визвольного руху вирішило цього разу заручитися підтримкою євреїв, зробивши їх своїми союзниками. Можливо, згадувана листівка була лише початком ширшої кампанії на зближення двох націй у спільному опозиційному русі. Напевне про це сьогодні важко говорити, оскільки жодних інших документальних підтверджень цієї тези немає.

Переходячи до аналізу самої листівки, варто наголосити, що її автор дуже ретельно підійшов до роботи. Як і інші звернення такого типу (до прикладу, звернення до поляків), текст починається розлогими міркуваннями про історію українсько-єврейських відносин. Автор цитує роботи єврейських істориків, політиків, творів поетів. Найбільшою помилкою і трагедією євреїв України, на його думку, було те, що вони «дуже часто запрягалися до воза таких чи інших імперіялістичних держав». Відповідно, у ході розгортання боротьби українців з цими державами опинялися разом з окупантами у ролі жертв повсталого народу. Проте автор не тільки загострює увагу на важких моментах співіснування обох націй, але й наводить протилежні приклади: «[...]в 1918 році, – пише він про ситуацію в Західній Україні, – євреї в досить поважній мірі включилися до боротьби українського громадянства за його національне визволення. Між іншим, в 1919 р. в Тернополі був створений окремий єврейський курінь, який брав активну участь в боях за Українську Державу». Ця ситуація повторилася і в роки Другої світової війни: «В західних областях України [...] нав'язувалися все ширші і ширші знайомства між українцями і євреями. Чимраз частіше можна було стрінути євреїв – виразних симпатиків українського революційного руху. Наслідком цього, в час німецької окупації багато євреїв знайшло схоронище в рядах УПА. Деякі з них вибилися навіть на досить поважні становища, а лікар др. Кум – єврей по національності, за віддану працю в рядах УПА Постановою Української Головної Визвольної Ради від 30 травня 1947 р. був нагороджений Срібним Хрестом Заслуги». Видно, що автор листівки не обмежується історичним оглядом українсько-єврейських стосунків, адже його завданням не є аналіз їх минулого, а формування майбутнього — саме тепер, коли українці продовжують завзяту боротьбу за свою незалежність, а євреї врешті здобули свою державність, мають встановитися приязні стосунки між обома народами. Але для цього українцям потрібно відчувати підтримку з боку євреїв, що проживають на українських землях. «Щоб забезпечити за собою належне місце в Українській Самостійній Соборній Державі, щоб здобути собі пошану серед українського суспільства, Ви, євреї – громадяни України, вже сьогодні повинні про це старатися». Завершується текст розлогим закликом до євреїв від імені українських повстанців:

«– Пам'ятайте, що Ви є на українській землі і що у Вашому власному інтересі є жити в повній згоді з їх правними господарями – українцями. Перестаньте бути знаряддям в руках московсько-большевицьких імперіялістів. Вже не за горами та хвилина, коли повторяться часи Хмельницького, але тим разом ми хочемо, щоб вони були без протиеврейських погромів. Ми не хочемо, щоб в будучому, як колись, писали Ваші поети:

«Гіркі сльози проливаю

*Над душами добрих і чесних мужів,
Котрих кров пролита,
як вода гірських потоків».*

Сьогодні, в час жорстокої боротьби українського народу за свою волю, за національну незалежність, ми звертаємося до Вас, євреї – громадяни України:

– Опам'ятайте тих ваших братів по національності, які своїми руками допомагають розбійникам з Кремля розпинати наш народ. Скажіть їм, нехай вони заперестануть свою злочинну роботу.

– Допомагайте українським революціонерам, бо вони борються і за Ваше краще майбутнє.

– Включайтеся в протибольшевицьку боротьбу, а тим здобудете собі пошану і належне місце в Українській Самостійній Соборній Державі».

Проте українцям в їх боротьбі так і не вдалося на той момент започаткувати дієву співпрацю з євреями. Вже незабаром збройний рух було придушено репресивною машиною СРСР. У березні 1950 року, коли було написано це звернення, український визвольний рух зазнав дуже болючої втрати – у бою з облавниками загинув Головний командир УПА Роман Шухевич. Його смерть не зупинила боротьби – організовано вона тривала до середини 1950-х років, окремі її спалахи зафіксовані ще й на початку 1960-х років. Проте це вже був час інших форм боротьби – на арену української історії виходять представники наступного покоління українського визвольного руху, «шістдесятники». Їм зрештою вдалося налагодити співпрацю з єврейськими дисидентами і спільно протистояти тоталітарному режимові.

ВИСНОВКИ

Отже, як бачимо, єврейське питання посідало важливе місце в ідейно-програмових засадах українського визвольного руху 1920–1950 років. Варіанти його вирішення розглядали члени УВО, ОУН, вояки УПА. По суті, формування позиції націоналістичного руху щодо євреїв проходило паралельно з ідейним визріванням цього руху, воно було його невід'ємною частиною. Часом це ставлення виливалось у гострі антиєврейські випадки, часом — у бажання співпрацювати. Даючи йому оцінку, не слід забувати, в яких умовах воно формувалося — в умовах катастрофи обох народів. Адже 1920–1950 роки — це час, коли українці перейшли через три голодомори, масові репресії, світову війну. З іншого боку, це час, коли євреї пережили утиски і дискримінацію з боку польської держави, радянські репресії, найбільшу трагедію своєї національної історії — Голокост і знову антиєврейські кампанії радянського режиму. Відповідно, весь цей екстремальний досвід не міг не відбитися на взаємному сприйнятті обох народів. Часто воно виливалось у звинувачення сусідів у своїх бідах. Особливо вагомими для формування української візії відносин між обома націями були дві події того часу, що несли негативне навантаження, — це вбивство Петлюри і суд над його виконавцем та процеси «советизації» Західної України у 1939–1941 роках.

Вони помітно радикалізували українську позицію, яка часом набирала гострих нетолерантних форм. Та врешті це вдалося подолати і вийти на інший рівень відносин. Значну роль у цьому відіграла й позиція ОУН, яка, незважаючи на тогочасні обставини (антиєврейські настрої в міжвоєнній Польщі, шалений антисемітизм нацистів, антиєврейські упередження і дискримінація в СРСР) не дозволила собі в

ідейно-політичній площині опуститися до антисемітизму, більш того — зуміла сформулювати прагматичне, конструктивне бачення українсько-єврейських стосунків. Сподіваємося, що це невелике дослідження усуне з суспільної свідомості штучно сформований стереотип українського націоналіста-юдофоба і сприятиме взаєморозумінню і взаємоповазі обох націй.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали:

Державний архів Служби безпеки України

1. До братніх чеського та словацького народів. – Київ– Львів, 1947 // ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 64. – Арк. 153-181.

2. Євреї – громадяни України // ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 65. – Арк. 283-295.

3. Звернення від УГВР до українського народу у справі початку нової війни (вересень 1948 року) // ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 5. – Арк. 122-134.

4. Сотник С. Ф. Хмель – Відтинок «Магура» (Калусь-ка округа). Спогади 1949 року // ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 66. – Арк. 394-403.

Архів Центру досліджень визвольного руху:

5. Матеріали до дискусії над програмою ОУН.

Збірники документів:

6. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. – Київ, 1994. – Т. 2.

7. Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1988. – Т. 17: Англомовні видання українського підпілля, 1946–1947.

8. Літопис Української Повстанської Армії.– Торонто–Львів, 1995. – Т. 24: Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942–1946.

9. Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 2002. – Т. 4: Боротьба проти УПА та націоналістичного підпілля: Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. – Книга перша: 1943–1945.

10. ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955.

11. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і впорядкував В. Косик. – Львів, 1997. – Т. 1.

12. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних документів. – Львів, 1998. – Т. 2.

13. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. Документи і матеріали. – Львів–Київ, 2001.

Спогади:

14. Казанівський Б. Шляхом Легенди. Спомини. – Лондон, 1975.

15. Коновалець Е. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в Українській революції // Розбудова нації. – 1928. – Ч. 4.

16. Літопис Української Повстанської Армії – Торонто, 1983. – Т. 5: Волинь і Полісся; німецька окупація: спомини учасників.

17. Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1989. – Т. 12: Третя

подільська воєнна округа УПА («Лисоня»).

18. Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 1992. – Т. 23: Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади.

19. Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 1997. – Т. 27: Петренко Р. За Україну, за її волю. Спогади.

20. Спогади Наталії Шухевич. Записав Василь Кук // АЦДВР.

21. Кренцбах С. Живу ще завдяки УПА // Поклик сумління. – 1993.

22. Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України. – Лондон, 1967.

23. Чайківський Б. «Фама» – рекламна фірма Романа Шухевича. – Львів, 2005.

Статті та монографії:

1. Бондаренко К. До питання про національну політику Організації Українських націоналістів на початку німецько-радянської війни // Українські варіанти. – № 2. – 1997.

2. В'ятрович В. Позиція ОУН щодо перспектив Третьої світової війни // Визвольний шлях. – Кн. 11. – 2002. – С. 73–81.

3. В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. – Львів–Торонто, 2001.

4. Гогун А., Вовк А. Евреи в борьбе за независимую Украину // <http://oun-ura.org.ua/gogun/pub07.html>

5. Гон М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі. – Рівне, 2005.

6. Грицак Я. Українсько-єврейські стосунки в пост-советській історіографії // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – Київ, 2004.

7. Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – Київ, 2004.

8. Гунчак Т. Проблеми історіографії: історія та її джерела // Український визвольний рух. / Ред. В. В'ятрович. – Львів, 2005. – Збірник 4. – С. 253–264.

9. Дашкевич Я. Відновлення Української держави 1941 р. Проблеми дослідження // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – Львів, 2001. – С. XXIV–XLIV.

10. Дашкевич Я. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. – Київ, 1993.

23. Богуш В. Російсько-жидівське панування та роля російської культури на Радянській Україні. // Розбудова нації. – 1929. – Ч. 3–4. – С. 85–93.

24. Миляннич Ю. Жиди, сіонізм і Україна // Розбудова нації. – 1929. – Ч. 8–9. – С. 27–276.

25. Нижанківський С. Ми і жиди // Національна думка. – 1927. – Ч. 1. – С. 9–16; Ч. 2. – С. 26–28.

26. Паризький процес // Сурма. – 1927. – Ч. 5. – С. 4–6.

27. Під большевицьким чоботом // Сурма. – 1929. – Ч. 12. – С. 1–3.

28. Сціборський М. Український націоналізм і жидівство // Розбудова нації. – 1930. – Ч. 11–12. – С. 266–273.

11. Джонсон П. Історія євреїв. – Київ, 2000.

12. Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років XX століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003.

13. Книш З. Два процеси як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році // Срібна Сурма. – Торонто, 1968.

14. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної

Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – Київ, 1998.

15. Косик В. Гарвард патронує ненаукові методи історичного дослідження // Український визвольний рух / Ред. В. В'ятрович. – Львів, 2003. – Збірник 1. – С. 176–190.

16. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1994.

17. Круглов А. Львов, июль 1941 года: начало уничтожения // Голокост і Сучасність. Бюлетень українського центру вивчення Голокосту. – № 11. – 2003. – С. 12–14.

18. Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час Другої світової війни // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Київ, 1994. – Т. 2.

19. Лисяк-Рудницький І. Українські відповіді на єврейські питання // Історичні есе. – Київ, 1994. – Т. 1. – С. 115–135.

20. Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999.

21. Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953: очерки документированной истории. – Киев, 2004. – С. 8.

22. Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен–Нью-Йорк–Лондон, 1968. – Т. 1.

23. Наконечний Є. Шоа у Львові. – Львів, 2006.

24. Патриляк І. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках. – Київ, 2004.

25. Подольський А. Проблема колаборації в добу Голокосту на теренах України та Латвії: спроба компаративного підходу // Голокост і Сучасність. Бюлетень українського центру вивчення Голокосту. – № 11. – 2003. – С. 2–4.

26. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945. – Київ, 2002.

27. Римаренко Ю. З ким і проти кого. – Київ, 1983.

28. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950 роках. – Київ, 2002.

29. Сусленський Я. Справжні герої. – Київ, 1993.

30. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Западной Украины. Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 гг. – Львов, 1998.

31. Царинник М. Золочів мовчить // Критика. – № 10. – 2005.

32. Чередниченко В. Націоналізм проти нації. – Київ, 1970.

33. Шанковський Л. Ініціативний комітет для створення Української Головної Визвольної Ради. Постанови і дія в 1943–1944 рр. Спогад і коментар // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 2001. – Т. 26: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. – Книга четверта: Документи і спогади. – С. 28–69.

34. Шаповал Ю. Боротьба проти «безрідного космополітизму» і справа єврейського антифашистського комітету // Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – Київ, 2001. – С. 208–252.

35. Berghoff K. Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge, Massachusetts–London 2004. – P. 83.

36. Chňoupek B. Banderovci. — Bratislava: Smena, 1989.

37. Hanusiak M. Lest We Forget. –Toronto 1976.

38. Hunczak T. Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations //

Ukraine during World War II. History and its Aftermath. – Edmonton 1986. – P. 39–57.

39. Jewish-Ukrainian Bibliography. A Selected Annotated Bibliography of Resources in English by A. Gregorovich. – Toronto 1999.

40. Jewish-Ukrainian Relations: Two Solitudes. / New Revised Edition by H. Aster, P. Potichnyj. – Ontario 1987.

41. Jurys R., Szafar T. Pitaval politychny. 1918–1939. – Warszawa 1971. – S. 106–138.

42. Berkhoff K. C., Carynnyk M. “The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude Towards Germans and Jews: Jaroslav Stetsko. 1941 Zhyttiepyis // Harvard Ukrainian Studies. – XXIII (3/4). – 1999. – P. 149–184.

43. Motyka G. Ukraińska partyzantka. – Warszawa, 2006.

44. Potichnyj P., Aster H. Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. – CIUS, 1990.

Довідкова література:

45. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – Київ, 1996.

ДОДАТКИ

Инж. М. Сціборський

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І ЖИДІВСТВО

У загальне питання меншостевої політики на Україні входить і проблема відношення майбутньої національної влади до жидівства — проблема складна, гостра й заплутана...

Але не помилимося, коли ствердимо, що більшість наших партій і в своїх програмах, і в своїй практичній політиці не звертають на неї належної уваги, залишаючи конкретизацію його на майбутнє. Що правда, в більшості партійних програм знаходимо згадку про так зв. «меншостеву політику», з загального напрямку якої можна собі скласти приблизну уяву й про методи, що мають бути застосовані й до жидівської меншости на Україні. Однак цього ще не вистачає для того, щоб можна було вважати жидівське питання за остаточно вирішене й на основі тих рішень виробити якісь практичні рецепти, що їх влада має застосовувати до тої національної меншости на українських землях.

Треба признати, що й Конгрес Українських Націоналістів, приймаючи засадничу платформу своєї політики й тактики, з невеликою увагою спинився над згаданою проблемою. З програмових докладів на Конгресі можна зробити такий висновок, що в майбутньому державна влада на Україні означуватиме своє відношення до меншостей на основі знова відношення цих останніх до української державности, себто, ступінь лояльности та позитивної активності цих меншостей у процесі державного будівництва визначатимуть і зміст тих законодавчих норм та заходів, які застосовуватиме до них державна влада. Над жидівським питанням Конгрес спеціально не спинявся і не виніс ніяких конкретних постанов. Однак це буде завданням наступного збору українських націоналістів. Тому не завадить подати декілька міркувань у жидівській справі.

Насамперед треба зазначити, що механічне включення жидівської проблеми до загальної меншостевої політики на Україні та й узагалі спроба побудувати ту політику на однакових засадах, без диференціації тих меншостей на окремі складники за

національностями (москалі, поляки, жиди, німці й т. д.), є помилкою та ще такою, яка ховає в собі багато небезпечного. А це тому, що ці складники загальної маси меншостей різко відмінні — і своєю кількістю, і ступнем своєї політичної та суспіль[но]-господарської ваги, й нарешті — характером свого засадничого відношення до нашого національного відродження. Лише подрібний розгляд специфічних ознак і тенденцій різного роду меншостей, аж до визначення їхнього духово-психологічного наставлення до України, дасть нам можливість створити ясний образ нашої меншостевої політики. Отже висновок із того той, що цю політику треба в майбутньому *специфікувати* та мати *різного* роду рецепти для *різного* роду меншостей.

Однак при цьому треба стерегтися тенденцій базувати зміст цієї політики *лише* на заязлених засадах демолібералістичного та «гуманістичного» доктринерства, чи *лише* на підставі *емотивних* почувань, викликаних атмосферою боротьби, антагонізмів та взаємного незрозуміння. Перенесення центру на один із цих бігунів загрожує великим тертям та ускладненням... Натомість єдиним дороговказом при вишукуванні шляхів відношення державної влади до меншостей має бути засада: *нормальне співжиття суспільства та його окремих національних складників і співпраця всіх на благо Української Держави*.

Ті меншости, які стануть на шлях цих засад, у праві очікувати від влади всебічної лояльності й підтримки. Тих же, хто схоче шкодити реалізації цих засад, мусить спинити тверда, караюча рука державного закону.

Коли ходять зокрема про жидівську справу, ми допустилиб найбільшу нещирість, колиб хотіли заховати той факт, що відношення переважливої частини української суспільності до жидівства *негативне*. Це так!... Негативне, часто-густо вороже ставлення до жидів має масовий характер в українській дійсно-сти, і в цім пункті давно збігаються з собою погляди й почування і наших масових елементів, і провідних шарів. Правда, внутрішній зміст і назверхня форма тих інтенцій різні, залежно від духово-культурного рівня окремих складників української суспільності, політико-ідеологічних переконань, тощо. Отже, амплітуда почувань до жидівства дуже широка: від неприхованих намірів «вирізати» жидівство в майбутньому, які поширені в масах, що примітивно думають, і аж до зверхньої толеранції жидівства з боку деякої частини інтелігенції. Кажемо — «зверхньої» — бо й у цих вищих шарах суспільства, окремі частини якого часом визнають ультра-демократичні, ліберальні, прогресивні й гуманістичні засади і які розумово погоджуються з найбільш далекойдучими у відношенні до жидівства програмово-політичними постулятами, — на ділі — десь глибоко, прихована в душевних тайниках, існує антипатія до жидівства.

Бажання належно з'ясувати причини такого відношення до жидів змусилоб нас зробити дуже далеку мандрівку в глибини історії, проаналізувати суспільні, господарські й політико-національні умови, серед яких переходило на наших землях співжиття українства й жидівства, там, власне, шукати початків антагонізмів, що виказують свій вплив і діяння й по сьогодні. Обмежимося твердженням, що (всупереч тенденціям самих жидів — пояснювати ворожнечу до них з боку мас їх реакційністю) оформлення цих почувань до жидівства попереджували саме ті історичні умови, які накинули жидівству відповідну суспільно-господарську функцію, в своїй основі перечливу інтересам українських мас. Звідціля знайшли собі початки антагонізми релігійні, расово-національні й нарешті політичні, оперті на відповідним психологічним та духово-емотивним наставленні.

Такий підхід до розгляду справи в історичному аспекті має не лише теоретичний інтерес. Він з очевидністю вказує на те, що сучасні аномальності в українсько-жидівських відносинах мають не штучний характер, створений лише діянням побічних факторів (агітація, руїнницькі тенденції мас, неналежний вплив влади — тощо), а що вони є свого роду логічним вислідом цілого довгого попереднього історичного процесу. Таке розуміння, а це особливо важно, дасть можливість краще збагнути й сучасні розходження та привнести відповідні корективи, корисні для обох контрагентів — українства та жидівства.

Сучасне тертя та несприятливе ставлення українського суспільства до жидів базовані на кількох основних моментах. Це — 1) психологічна неприязнь, створена, як уже вказано, історичними умовами та ізоляційним положенням жидівства від інших груп населення, а разом із захованням серед його маси мало симпатичних для християнського світогляду рис релігійного фанатизму; 2) так зв. «кагальна» повязаність жидів, що витворювала з них «державу в державі», і своєкорисне відношення до чужих расово-релігійних груп, яке часто-густо прибірало форм хижацької безоглядності (лихварство, схильність до комерційного та ділового ошуканства, жорстокість у використуванні необережного «гоя»), та скрайній матеріалізм, чужий українській вдачі; 3) неприєдна-не ставлення суспільства до того факту, що жидівство у своїй масі захоплювало до своїх рук переважливу частину торговельного обороту, поруч зі стремлінням одержувати найлегші, нетрудові зиски та уникати інших більш тяжких продукційних функцій у суспільстві (зниклива меншість у хліборобстві, фабричній продукції, тощо).

Російська революція та визвольна боротьба ще більш зміцнила вороже ставлення до жидів. І вони масово кинулися в вир революційної боротьби, а у процесі визвольних змагань українства за свою незалежність заняли позицію виразної орієнтації на Москву, з її імперіалістичними та централістичними тенденціями. Ця остання обставина в значній мірі позначилася в глибокопомилковій та непродуманій погромній акції, що мала місце на Україні в період 1919–20 рр.

Нарешті вбивство бл. п. С. В. Петлюри, судовий процес у Парижі й та позиція, яку у звязку з ним заняло жидівство цілого світу до справи українського державно-національного визволення, створюють ще більш напружену атмосферу, яку в багатьох випадках треба визначити як стан загостреної взаємної ненависти і прихованих сподівань при відповідній можливості звести криваві порахунки.

Українство в своїй масі трактує жидів як чинник активно ворожий визволенню, а значна частина жидів і собі розцінює це визволення як «погромний рух» і, логічно, боїться його позитивної реалізації. А наслідком того витворюється ситуація повної заплутаності понять, тенденцій, намірів і відношень, коли таку важливу проблему розрішують лише чуттям, коли не хочуть заглянути в майбутнє...

Українська опінія здебільша обмежується лише голим констатуванням негативних рис жидівства, не задумуючися над тим, які причини сприяли витворенню цих жидівських примет. Отже, варто поставити собі питання: чи і справді вказані вияви жидівства — фанатизм, нахил до ізоляції, матеріалізм, своєкористність і, нарешті, вороже ставлення до України — це його «сім смертних гріхів», яких позбавитися воно не може, чи, може, є якісь можливості — так скажемо — «змодифікувати» жидівство й на основі тих модифікацій побудувати нормальні з ним взаємовідносини та співжиття? На це відповість нам перегляд тих умов, які сприяли витворенню тих властивостей, носієм яких є жидівство насьогодні.

Насамперед коли мова про питання релігійного фанатизму та тенденції жидів ізолювати себе від чужого їм оточення, то нема сумніву, що в цім напрямі рішачим фактором є по-перше — ідеологічний зміст жидівської релігійної догми, нетерпимої у своїй філософічній та обрядовій основі до інших догм, а по-друге — жидівський побутовий та звичаєвий консерватизм, що знаходить собі головне живло знова ж таки в основах релігії. Але ці об'єктивні, внутрішні причини в значній мірі підсилюються причинами та обставинами зовнішнього порядку. Ними є: старовинні антагонізми з апологетами доктрини Христа, які позначилися в історичному аспекті затятою і кривавою боротьбою (вигнання жидів із Іспанії, середньовічні переслідування жидів, тощо), правні та загальні утиски, яких зазнало жидівство в пізніший період, відмежування християнського культурного та політичного світу від жидів і поступове зведення їх на положення народу — парія, безправного, упослідженого та погорджуваного. Наслідком цих обставин жидівство поволі в усіх країнах світу обертається в свого роду замкнену касту, члени якої і собі з молоком матері просякають ненавистю та погордою до того оточення, в якому вони перебувають.

Співжиття жидів із населенням України теж оформлювалося за цими історичними трафаретами. Тиснене польською шляхтою, в руках якої воно було зручним знаряддям проти українства, зненавиджене українською масою за свої послуги полякам — жидівство, замешкале на наших землях, у більшій своїй частині пізніше переходить до складу Росії, меншій до Австрії. В Росії відношення до жидівства поволі міняється формою, але не змістом. Зі зміною старих форм суспільно-правного життя та морально-етичних поглядів на людську істоту жидівство політикою царських урядів ставиться в умови «законної безправності», його стискав залізний обруч ріжноманітних заборон, обмежень, перешкод та всебічної ізоляції від суспільства. Такий стан тривав аж до 1917 року.

Справді булоб дивним сподіватися, що всі накреслені передумови сприяли б толеранції жидівства до народів, серед яких вони мешкали, та виявів його симпатій до них. Бачучи проти себе всебічний наступ — жидівство з konieczности змушене було замкнутися в самому собі, щоб врятувати себе від денаціоналізації та знищення своїх релігійних, культурних, звичаєвих та побутових основ. Тут найбільш яскраво виявився той закон, на основі якого збільшене тиснення на даний об'єкт викликає відпорну пружність його проти цієї сили. Отже, мусимо визнати, що причини жидівських тенденцій одокремлювати себе від оточення, лежать не лише в жидівстві. Бо й те оточення, де жидівство перебуває, несе на собі значний тягар провини за ту суспільну й духово-психологічну прірву, свідками якої ми є на сьогодні.

Безсумнівно, що цей фатальний зміст історичних взаємовідносин, поруч із тою безправністю, в якій перебували жиди на наших землях, сприяли й підсиленню та загостренню характеристичних для жидівства рис матеріалізму та своєкорисного відношення до інших, а також і тому, що жиди опанували артерії торговельного обороту суспільности.

Дореволюційний режим позбавив цілковито жидів якоїнебудь змоги знаходити собі приміщення в багатьох ділянках суспільного організму (заборона служити на державній службі, адмініструвати, бути старшинами, перешкоди в одержанні високої освіти, неможливість набувати нерухомості в відповідних районах і т. д.). Єдиним джерелом їхнього існування була тільки торгівля, ремесництво, тощо. Очевидна річ, що в цей бік звернулася ціла активність жидівства, яке до того ж має органічні нахили до комерційної діяльності. Опановання торгівлі в наших умовах для жидів було тим

легше, бо до революції в Росії був поширений на торгівлю досить оригінальний погляд, як на діяльність, що понижує людську гідність, наслідком чого освічені, інтелігентні та підприємчі елементи суспільності рідко порівнюючи посвячували себе торговельній діяльності. Отже, стан певної безправности, поруч із взаємно плеканими почуттями расово-національної нетерпимости, в значній мірі сприяли витворенню такого несимпатичного нам типу жида «торгаша» — дрібязкового, хижого, жадібного на використання іншого, зі своєю власною «кагальною» мораллю та своєрідним розумінням етики. В інших країнах, де жидівство мало права (Франція, Сполучені Держави, Англія) й мало змогу виявити себе в ріжноманітних ділянках суспільної діяльності — ці осоружні риси нашого жидівства позначалися куди менше.

Відноснож ворожого ставлення жидівства до справи нашого національного визволення, то розгляд фактів каже з певною очевидністю, що пере-важлива більшість жидів настроєна до нас несприятливо. Де причини цього явища? Здавалося б, що як раз жиди — як упосліджена нація — мусілиб добре розуміти зміст і сенс наших національних змагань. Пояснення треба шукати в кількох моментах. Під час російської революції передові верстви жидівства взяли в ній активну участь, справедливо домагаючися для себе прав, і стали на шлях тактики та співпраці з демократичними та соціалістичними московськими партіями. Очевидно, що колиб російська демократія виграла свою боротьбу з большевиками, жидівство булоб по її боці. Большевицький переворот та його успіх потяг за собою найбільш радикально настроєні елементи жидівства, які в ньому добачали для себе найбільші соціально-політичні користи. Рішала тут також жадоба цих елементів, що раніше перебували в умовах повної безправности, влади й тих особистих користей, які давав для них комуністичний режим. Одначе, великою помилкою булоб беззастережливо поділяти думку тих, які схильні ціле жидівство вважати винним у підтримці большевиків. Активно пристала до большевицької акції лише частина доктринерської інтелігенції та міське шумовиння, деякі робітники, ремесничі учні, підмайстри, тощо. Більшість же інтелігенції й маси, і в містах, і на периферії, заховувалися чи нейтрально, чи опозиційно до комунізму. Для жидівства в цілому большевицька революція, що несла з собою знищення власности, зміну основ народньо-господарського життя, релігійно-звичаєвого побуту й т. д., — була суперечливою його інтересам, тенденціям та психології.

Спеціально до українських змагань жиди зпо-чатку поставилися байдуже. Політичний та духово-психологічний зміст українського відродження для жидівства був замало зрозумілий і чужий. Треба собі зясувати, що в той час жиди, мимо несприятливих умов, у яких вони перебували в Росії, встигли підпасти під впливи московської культури, особливо інтелігенція. І чи було в цій байдужості жидів до української справи щось дивного, коли в перший період визвольної боротьби не лише наша маса, але і українські провідні верстви не зуміли належно зрозуміти дух часу та справжній зміст нашої національної проблеми?! Ставлення жидів до українського визволення різко міняється в бік негативний із початком погромної хвилі, авторами яких була не так маса українська з її інстинктами, як радше темні й авантурницькі елементи революції, яких вона винесла на поверх життя. Ініціатори погромів виправдували їх як засіб боротьби з большевицько-настроєними елементами жидівства. Тоді як на ділі майже ніколи не вдавалося заповучити до своїх рук справді ворожі українському визволенню активні жидівські елементи. Вони завжди встигали відходити разом із большевицькою армією та владою. Залишалось ж на місцях мирне

жидівське населення — оті крамарі, кравці, шевці, годинникарі й т. д., які до революції й большевизму не мали ніякого відношення. Вони і ставали жертвами погромів. Погроми стали поважним гальмом у налагодженні українсько-жидівських відносин. Вони поставили проти нас цілу стіну жидівської ворожнечі й то у світовому масштабі. Це і справді темна сторінка недавнього минулого, яка до того ж показала свій безсумнівний руйніницький вплив при поставленні справи української державности на між-народньому форумі. На Західньо-українських землях, де національна боротьба провадилася в рамках законности й ладу й де не мали місця вияви погромної анархії, — там відношення жидів до української справи буде дещо іншим.

Зчерги виринає питання: чи є підстави сподіватися поліпшення українсько-жидівських відносин, чи є це корисним для справи, а наколи так, то що саме мають робити в цім напрямі відповідальні кола жидів і української суспільности?

Передусім треба зазначити, що нерозважна пристрасність і сліпа тенденція — виказувані з обох боків — є й надалі будуть кепським порадником у справі. І так жидівство мусить зрозуміти, яке шкідливе для нього невміння чи небажання правильно розуміти та належно зважити сучасну й майбутню вагу української проблеми, а тим більше стремління компромітувати цю проблему неслухними закидами озлоблення й тенденції. Жидівство повинно також реально рахуватися з можливим фактом свого існування в умовах української державности, відношення до якої буде передумовляти й політику влади до нього самого.

Своєю чергою обов'язком української суспільности є переконати жидівство в тому, що майбутня Українська Держава не захове в собі для нього ніяких небезпек. Що більше, в умовах цієї державности та її майбутньої суспільно-продукційної й економічної організації — жидівство знайде для себе більш сприятливі умови для праці та існування, ніж воно має їх тепер на окупованих українських землях. При тих модифікаціях, головно економічного порядку, яких зазнає після розвалу окупації Україна, жида з їх активністю та підприємчивістю зможуть і для себе віднайти сприятливе положення і принести користь загальному процесові державного будівництва. Зокрема дуже корисними для себе й для суспільства можуть бути жида в оживленні вільного товарово-комерційного обороту на Україні після большевицького панування, при умові регуляції їхньої діяльності твердою економічно-державною політикою. Багато позитивного у процесі нормалізації господарсько-продукційних відносин на Україні може дати й численна верства жидівського ремесництва, суспільна роля якого ще далеко не скінчена, мимо тих несприятливих умов, в яких воно перебуває тепер, особливо в УССР.

Поруч із тим конче треба виразно вказати жидівству, що наш державницький рух не бачить ніяких підстав та користей в обмеженні правного положення жидівства на Україні. Навпаки, завданням влади буде дати жидам рівноправне положення й можливість виявляти себе у всіх ділянках суспільно-громадської, культурної та іншої діяльності. Це спричиниться до скоршого зникну сучасної жидівської ізоляції. Що ж до побоювання, що рівноправність жидів може принести шкоду державности, треба мати на увазі, що жида не являють собою того роду національної меншости на Україні, якб мала якісь суб'єктивні причини ставитися засадничо-вороже до нашої незалежности. Навпаки, сприятливі умови існування, втягнення в коловоріт державно-суспільної діяльності поруч із іншими — все це спричиниться до витворення в жидівських масах почуття не лише лояльности, але й пізнішого свідомого *державницького патріотизму*. Доказом того, що такого роду припущення не фантазія,

є приклади патріотизму жидів тих держав, де вони поставлені в рівнорядні умови з іншими громадянами. Навіть жидівські еміграційні елементи, що походять із теренів бувшої Росії, де, як відомо, вони були в упослідженому положенні, — в своїй масі є патріотами Росії, тому, почасти, тяжко знайти в них зрозуміння для української справи.

Отже, обов'язком державної влади буде витворити для жидівства такі умови, при яких би воно, заховуючи свої органічні расові, культурні, релігійні властивості, одночасно втягалось як чинник рівноправний у коло загальних суспільно-державних інтересів та позитивної творчості.

Так малюється нам зміст та перспективи українсько-жидівських взаємовідносин. Однак, накреслення цього образу ще не є вистачальним. Конче треба вже відтепер точно продумати ту систему початкових заходів, якіб ми мали реалізувати для налагодження тісніших зв'язків із жидівством — і в світовому, і в українському масштабі. Перший масштаб нам потрібний для спростовання перед світом тих провокативних негачій, якими сповита ціла українська проблема, і то стараннями самих жидів. Другий масштаб потрібний для встановлення психологічного та політичного контакту з жидівством, яке мешкає чи заміряє мешкати в майбутньому на Україні, отже — з краєвими та еміграційними його елементами.

Відповідальні верстви жидівства починають поволі відчувати недоцільність очікування «останньої години», коли то, може, тяжче буде прийти до зрозуміння, коли обставини знову утворять атмосферу, де рішати будуть імпульси, пристрасти, антагонізми.

Ми йдемо до жидівства з відкритим забором. Його черга сказати своє слово...

(Проект)

Воля народам, Воля людині

ЄВРЕЇ — ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ

Вже тисячу років проминуло від того часу, як Ваші предки, перейшовши Кавказ, прибули на українські землі і тут почали осідати настало. Тисячу років життя представників Вашого народу тісно зазублювалося з життям наших предків. Воно і сьогодні в такий чи інший спосіб зазублюється між Вами і українським народом. Адже на наших землях живе, працює і розвивається.

За тих тисячу років в різних формах проявлялося співжиття євреїв та українців. Були часи, коли прогнані з Іспанії в 1492 р. євреї знаходили собі притулок між українцями, знаходили в них піддержку, за що повинні були бути вдячні; були моменти коли завдяки імперіялістичній політиці Польщі, євреї

«...На славній Україні всі церкви заарендували.

Котрому б то козаку або мужику дав

Бог дитину повити,

То йди до жида-рандара, та положи шістьак,

Щоб дозволив церкву відчинити,

Тую дитину охристити...»

(Народна дума XVI віку)

І власне трагедією євреїв було те, що вони дуже часто запрягалися до воза таких чи інших імперіялістичних держав, а що так було, нехай послухають слова Вашого

історика др. Шаля, які він висказує в своїм шкільнім підручнику єврейської історії.

«Жи́ди є в тім часі в Україні посередниками між магнатами (великими панами) і селянами. Пани, не маючи змоги у своїх величезних посілостях досягнути особисто ані податків, ані чинитьб, послуговуються жидами, осілими чи то по місточках, чи по селах. Жи́ди часто стягають в інтересі свого пана в безоглядний спосіб всі данини, викликаючи тим самим ненависть селянських мас до себе. Найбільшу ворожість викликала т. зв. аренда церковних ключів через жидів. Ця аренда полягає в тім, що пани, щоб вимусити на селянах заплату данини, віддають жидам церковні ключі. Ці ключі віддають жи́ди священикам тільки тоді, коли селянин, у котрого мав відбутися шлюб, похорон чи христини, оплатити всі свої податкові залежності».

Внаслідок такої постави євреїв до українського народу прийшли страшні протиеврейські погроми, яких жертвою впало двісті тисяч осіб. Це були часи Б. Хмельницького, часи великого повстання нашого народу проти польських панів і їх вислужників за своє національне визволення.

І коли козаки, тодішня державна влада, зовсім прогнали євреїв з України, то вини треба дошукуватися тільки у затраті здорового способу думання тодішніх євреїв.

Бо чому не могли вони погодитися з тим, що, прибувши на чийсь землю, треба числитися в першу чергу з законними господарями цієї землі. Було б ніколи не дійшло до 20-го сівана, дня посту і жалоби по жертвах єврейських погромів в Україні, був би ніколи Ваш поет не писав:

«Забиті і порізані, на части почетвертовані,

Учені і рабіни, молоді і старші;

Серце мліє, душа дрижить з болю,

Плаче, плаче без кінця, ніхто її не потішить»,

коли б Ваші предки були співчували поневоленому тоді українському народові, допомагали в його біді, а не використовували його тодішнє тимчасове ослаблення для своєї хвилевої наживи.

І переглядаючи сторінки нашої історії, сторінки, де заторкуються справи співжиття євреїв з українцями, годі не дивуватися, чому так мало вчила історія даліше єврейське покоління.

Після величних днів української держави за гетьмана Хмельницького, Україна знову попала в неволю, і євреї, не дивлячись на недалеке і жорстоке своє минуле, знову стали знаряддям в руках імперіалістичних сил. Повернувши на Українські землі, своєю невідповідною поведінкою знову викликали в широких селянських масах ненависть до себе. І тим разом їхній невластивий крок був в страшний спосіб покараний. Прийшов XVIII вік, а з ним повстанські рухи селян під назвою «гайдамачина». Тільки в самому Умані згинуло біля 20 тисяч шляхтичів і євреїв.

Щойно перед першою світовою війною взаємини між українцями і євреями починають до певної міри налагоджуватися в позитивному напрямі. Між євреями все частіше зроджуються думки, що до поневоленого українського народу треба ставитися з більшим виrozumінням (для прикладу може послужити твір І. Франка «Перехресні стежки»). Однак це були щойно проблески правильного ставлення справи. В основному напруження між українськими поневоленими масами і євреями було досить велике. Але в цьому були винні не тільки євреї. Тоді процент євреїв в Україні був досить поважний. Окупантам України дуже багато залежало на тому, щоб ненависть українських народних мас скерувати не проти себе, а проти кого іншого. І вибір (в першу чергу під царським режимом) впав на євреїв. Спровокувати українців

не було важко, зважаючи на поведінку євреїв в минулому і велике їх згущення в містах (у східній Україні – 26% національного складу міст), що було пов'язане з перехопленням євреями в своїх руках майже всіх галузей торгівлі і тим самим визиску селянських та робітничих мас.

Коли царська тюрма народів і Австро-Угорська розвалилася, українці приступили до будови своєї держави. Але московські більшовики відразу поставилися вороже до побудови української самостійної держави. Почалася боротьба українського народу за своє вільне життя. До цієї справи євреї поставилися різно. Одні, як визначний політичний діяч Рафес і невироблені єврейські маси, стали по стороні більшовиків в питанні самостійності України, а другі, зорганізовані в єврейських організаціях Бунд і Поалей Сіон, зайняли позитивне становище до української державності. В тодішній українській державі євреї мали свого представника в раді міністрів і для них була признана персонально-культурна автономія. Мимо того в згаданому періоді знову дійшло до сильних протиеврейських погромів. Про причини цього писав визначний єврейський поалей-сіоніст Гольдельман:

«А як має вплинути на українських селян поява в їх селах большевицьких реквізичійних загонів на чолі з комісарчими з містечкової жидівської молоді? Чи “комісародержавіє” з великою участю жидівських півінтелігентів, тих жидів, яких (український селянин) ніколи до того при владі не бачив і це рахував завжди за природне, і тих, з батьками котрих він гандлював – і раптом той жид – командує. Командує від імени ненависних чужинців, що грабують, реквірують його хліб, його добро ...

...І тому так тяжко боротися з погромними настроями серед війська. Тут не досить агітації культурних українських елементів. Тут потрібна пропаганда фактами.

І коли українські козаки й національні народні кола та маса, що на неї опирається українська інтелігенція, не зустрінуться в роботі зі співучастю жидів, не зустрінуться на практиці зі симпатією жидівських партій до українського відродження – важко буде подолати історичне недовір'я до жидів.

Це завдання мусимо ми, жидівські соціялісти, взяти на себе».

В західних областях України таких погромів не було.

Мало того, в 1918 році євреї в досить поважній мірі включилися до боротьби українського громадянства за його національне визволення. Між іншим, в 1919 р. в Тернополі був створений окремий єврейський курінь, який брав активну участь в боях за Українську Державу.

По закінченню першої світової війни і по нашій програній в час Визвольних змагань, відносини між євреями і українцями розвивалися в іншій формі на Східно-Українських Землях, а в іншій в західних областях України. Багато євреїв під большевицькою окупацією України по деякому часі зорієнтувалося, що український народ знову попав в страшну неволю і почало симпатизувати українським революційним підпільним групам. Але більшість, незважаючи на уроки минулого, активно включилася до винищування свідомого українського елементу в руку з московськими займанцями. Великий процент євреїв, користаючи з широких знайомств заангажував до легшої праці на різних адміністративних становищах. Цього моменту не забували і не забувають використати московсько-большевицькі імперіялісти. Вони на кожному кроці і в різний спосіб стараються звернути всю ненависть експлуатованих селян і робітників, власне, на євреїв. Вони хочуть заховати перед

очима українців справжній корінь лиха. Так робили царські поневолювачі, так роблять їхні пересемники кремлівські тирані з бандитом Сталіним на чолі. Дуже можливо, що ви не є так обізнані з методами органів МВД–МГБ, як ми, українські революціонери. Для частинного зорієнтування Вас ми Вам відкриємо деякі їхні потягнення. Останніми літами органи МВД–МГБ, зударившись з силою нашого руху, почали застосовувати різні прийоми поборювання росту революційних рухів в Україні. Між іншим, створюють вони фіктивні підпільні організації, щоб при їх допомозі виловити свідоміший український елемент, головню з-поміж молоді. Для витворення враження, що це дійсно протирежимні організації, дають керівникам цих організацій доручення розкидати протидержавні листівки, в яких закликається населення до поборювання жидів – «п'явок українського народу». В нашому розпорядженні є цілий ряд таких закликів-листівок. Крім того, члени таких організацій ведуть в подібному дусі шептану пропаганду. Цим, як бачимо, вбивають вони два зайці. І коли сьогодні Ви зауважуєте в східних областях України зріст протиеврейських настроїв серед населення, то причиною цього явища є, з одної сторони, ті євреї, які фактично вислугуються московсько-большевицьким імперіялістам, а, з другої сторони, використання цього факту органами МВД–МГБ в цілі відвернення уваги населення від справжньої причини їхнього жахливого становища.

В західних областях України справа малася дещо інакше. Тут нав'язувалися все ширші і ширші знайомства між українцями і євреями. Чимраз частіше можна було стрінути євреїв – виразних симпатиків українського революційного руху. Наслідком цього, в час німецької окупації багато євреїв знайшло схоронище в рядах УПА. Деякі з них вибилися навіть на досить поважні становища, а лікар др. Кум – єврей

по національності, за віддану працю в рядах УПА Постановою Української Головної Визвольної Ради від 30 травня 1947 р. був нагороджений Срібним Хрестом Заслуги.

Сьогодні всі українські землі опинилися під московсько-большевицькою окупацією. Український народ не припинив боротьби за своє національне визволення. В рядах ОУН і УПА під керівництвом УГВР вже сьомий рік борються неустрашими революціонери за побудову Української Самостійної Соборної Держави. І хто як хто, але Ви, євреї, повинні з пошаною і симпатією ставитися до цієї національно-визвольної боротьби українського народу. Повинні тому, що самі ж Ви на своїй власній шкурі переконалися, що означає бути бездержавною нацією, що означає провадити боротьбу за своє визволення. Понад дві тисячі років єврейський народ був змушений переносити на своїх плечах всі наслідки підневільного життя. І те, що сьогодні Ви маєте свою власну Державу, треба завдячувати не тим євреям, які сотками тисяч йшли під розпеченими цівками гестапівських кулеметів і автоматів, не тим євреям, які покірно укладалися в глибоких ямах на трупах своїх братів і сестер, щоб за хвилину полити їх своєю кров'ю (не раз, бачачи це, ми питали себе: в ім'я чого ці люди складають своє життя?), а тим єврейським революціонерам, які зі зброєю в руках боролися на мурах варшавського гето проти німецьких драпіжників, тим, які в організаціях Іргенд Цвай Леумі чи Штерн приготувляли бомби, щоб ними висаджувати англійські чи арабські твердині. По двох тисяч років тяжкої неволі сьогодні євреї побудували свою Державу Ізраїль і вийшли на міжнародну арену як вільний, державний народ. І коли сьогодні кожному ясно, кому треба завдячувати створенню Держави Ізраїль, то й кому повинна бути зрозумілою боротьба українського народу. Мало того, Ви, євреї, прекрасно знаєте, хто такі большевики і яке

їх відношення до поневолених народів. Ви самі дуже добре бачите, який то «рай» створив Сталін і його кліка московсько-большевицьких людоджерів. Ще краще могли сказати про це ті десятки тисяч Ваших братів і сестер по національності, яких кати з МВД–МГБ вимордували у підвалах сталінських тюрм і на засланнях.

І так, як єврейські революціонери стали зі зброєю в руках на захист людських прав єврейського народу і ті права вибороли, так і ми, українські революціонери-бандерівці, стали на шлях національно-визвольної боротьби. Ми свято віримо, що цю боротьбу, змаг на життя і на смерть, виграє не хто інший, а тільки український народ. Цей час вже недалеко.

Як же ж тоді бути взаємовідносинам між євреями і українцями?

Ми виразно заявляємо у своїх програмових постановах: Ми боремося «за рівність всіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках, за рівне право на працю, заробіток і відпочинок». Але урок історії, сьогоднішня ворожа постава все ж таки великого числа євреїв і до певної міри заходи московсько-большевицьких імперіялістів не можуть залишитися без жодного сліду. Щоб забезпечити за собою належне місце в Українській Самостійній Соборній Державі, щоб здобути собі пошану серед українського суспільства, Ви, євреї-громадяни України, вже сьогодні повинні про це старатися.

Тому ми, українські революціонери, звертаємося до Вас:

– Пам'ятайте, що Ви є на українській землі і що у Вашому власному інтересі є жити в повній згоді з їх правними господарями – українцями. Перестаньте бути знаряддям в руках московсько-большевицьких імперіялістів. Вже не за горами та хвилина, коли повторяться часи Хмельницького, але тим разом ми хочемо, щоб вони були без протиеврейських погромів. Ми не хочемо, щоб в будучому, як колись, писали Ваші поети:

*«Гіркі сльози проливаю
Над душами добрих і чесних мужів,
Котрих кров пролита,
як вода гірських потоків».*

Сьогодні, в час жорстокої боротьби українського народу за свою волю, за національну незалежність, ми звертаємося до Вас, євреї – громадяни України:

– Опам'ятайте тих ваших братів по національності, які своїми руками допомагають розбійникам з Кремля розпинати наш народ. Скажіть їм, нехай вони заперестануть свою злочинну роботу.

– Допомагайте українським революціонерам, бо вони борються і за Ваше краще майбутнє.

– Включайтеся в протибольшевицьку боротьбу, а тим здобудете собі пошану і належне місце в Українській Самостійній Соборній Державі.

СМЕРТЬ СТАЛІНУ І ЙОГО ВИСЛУЖНИКАМ.

СМЕРТЬ МОСКОВСЬКО-БОЛЬШЕВИЦЬКИМ ІМПЕРІЯЛІСТАМ.

ХАЙ ЖИВЕ ДЕРЖАВА ІЗРАЇЛЬ

І ДРУЖБА МІЖ ЄВРЕЙСЬКИМ

ТА УКРАЇНСЬКИМ НАРОДАМИ.

ХАЙ ЖИВЕ УКРАЇНСЬКА САМОСТІЙНА СОБОРНА ДЕРЖАВА.

СЛАВА КЕРІВНИКАМ УКРАЇНСЬКОГО

РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ С. БАНДЕРІ І ГЕНЕРАЛОВІ Т. ЧУПРИНЦІ.

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ Березень 1950 р.